

О. К. MYTZJUK

Professor der ukrainischen Universität in Prag und der ukrainischen
politechnischen Hochschule in Podêbrad.

M. I. TUHAN-BARANOWSKY

und seine wissenschaftliche nationalökonomische Tätigkeit.

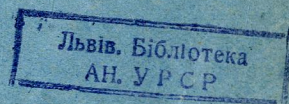
О. К. МИЦЮК

проф. Українського Університету в Празі та Української Господарської Академії в Подєбрадах.

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІСТА

М. Ів. Туган-Барановського

Л Ъ В І В — 1 9 3 1.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

06
19

*М-ка ім. Шевченка
виз автора.*

О. К. MYTZJUK

Professor der ukrainischen Universität in Prag und der ukrainischen
politechnischen Hochschule in Podêhrad.

М. І. TUHAN-BARANOWSKY

und seine wissenschaftliche nationalökonomische Tätigkeit.

.....

О. К. МИЦЮК

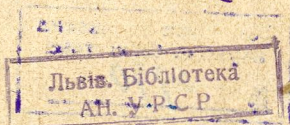
проф. Українського Університету в Празі та Української Господарської Академії в Подєбрадах.

0100

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІСТА

М. Ів. Туган-Барановського

.....

Л Ъ В І В — 1 9 3 1.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

402(2)53-171

ВІДБИТО З „КООПЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛИКИ“, ЗА 1930 РІК
В КІЛЬКОСТІ 1.000 ПРИМІРНИКІВ.

599.

Наукова діяльність політико-економіста М. Ів. Туган-Барановського.

(1865—1919).

I.

Михайло Іванович Туган-Барановський народився 8. (21.) січня¹⁾ 1865 р. в с. Сольонім, Купянського пов. на Харківщині — по національності своєї родини — напів українцем, напів татариним. На Купянщині-ж серед українського природного і суспільного оточення перебував він свої дитячі роки.

Середню освіту здобув в Київській I-ій та Харківській II-ій класичних гімназіях, розуміється, з російською викладовою мовою; існування українських гімназій аж до революції 1917 р. на Наддніпрянській Україні, як відомо, не дозволялося. Є відомости, що будучи ще гімназістом він виявив інтерес до філософії, читаючи Канта та Достоевського. В році 1884/5 вступив, а в році 1888, з званням кандидата природничих наук, він скінчив фізико-математичний факультет Харківського університету.

Однак його заінтересування вийшли за межі природознавства; він зацікавився і захопився суспільно-економічними науками. Через два роки, в р. 1890, він складає екстерном іспит за правничий, а власноруч правничо-економічний факультет Харківського університету, вийшовши таким чином, на той шлях, яким простував все життя, а який привів його до світової слави.

По власному признанню, — у відповідях на анкету місячника „Украинской Жизни“, що переводилася приблизно з році 1909, — він з часів юнацтва і перебуваючи студентом числив себе українським патріотом. Та вузькі рямці, в які примушене було замкнутися переслідуване в б. Росії українство, дуже обмежувало перспективи своїх adeptів.

Це було причиною, що багатьох активних українців, діячів науки, літератури й громадського руху захоплювали хвилі загально-російського культурно-політичного життя. Зрозуміло, що і в М. І-вичу на довгий час „общерос“ висунувся наперед в порівнянні з українцем.

Закінчення університетської освіти М. І. припало, як сказано, на рік 1890, а кінець 80-х і наступні потім 90 рр. в б. Росії відзначалися виразним проникненням капіталізму поруч і взаємодіючого нату-

¹⁾ Ця дата в його біографії повторюється тричі: він народився 8. (21.) січня, взяв другий шлюб 8. (21.) січня і помер також 8. (21.) січня.

рального ладу з численними пережитками кріпацької залежності. Нові умовини господарського побуту мусіли дати ґрунт і новим думкам.

Ідеологічно в той час пануюче старе російське народництво, котре вірило, що б. Росія в своєму господарському розвитку не зазнає капіталізму на європейський взір, а від натуральних умових господарства, завдяки общині та артілі, прямо перейде до вищих колективістичних форм життя, числячися з фактом зросту капіталізму в б. Росії, крок за кроком вносить в свій світогляд корективи.

Поруч зі старим народництвом, як його ідейний конкурент, виступає запозичена з Німеччини нова доктрина; на якийсь час громадську увагу опановує марксизм. В перших рядах прихильників цього напрямку, що між іншим в своїй ортодоксальності цілковито нехтував потребами національності і зневажливо трактував кооперацію,²⁾ стріваємо ми й М. І. Туган-Барановського. Та з 70-х рр. в європейській економіці виступає також психологічна (гедоністична) школа і М. І., перший серед вчених б. Росії приймає та популяризує, закреслену ще Госсеном в році 1854, забуту, потім знова відновлену майже одночасно Менгером, Джемсом та Вальрасом, блискуче заступлену також Бем-Баверком, теорію граничної пожиточності. Цілим своїм світоглядом — соціологічним, економічним і політичним — М. І-вич тоді належав до першої течії, але не був правовірним марксистом. До школи-ж австрійської його близькість обмежувалася на прийнятті психологічної теорії цінності, яку одначе він своєманітно примиряв з трудовою теорією цінності (в концепції Рикардо).

В своїй найпершій теоретичній праці „Учение о предѣльной полезности хозяйственных благ, какъ причинѣ их цѣнности“. З року 1890,³⁾ М. І. робить першу проломину в своїм наслідуванні поглядів Маркса; він виступив з критикою соціалістичної, тоб-то абсолютної трудової теорії цінності, на якій, взятій від попередників, саме й базується вчення Маркса-Енгельса. Відкидаючи абсолютну трудову теорію цінності з одного боку, з другого — М. І. не вважає, як то думалося багатьма вченими, що теорія граничної пожиточності австрійської школи суперечить трудовій теорії цінності класиків, чи інакше — теорії коштів виробництва, і, починаючи з допіру названої, ще в низці послідуючих праць⁴⁾ конструє синтезу тих двох теорій. Остаточню стилу та синтеза формулюється Т.-Барановським так: гранична пожиточність свобідно репродукованих виробів кожного роду повинна бути прямо пропорційна трудовій вартості тих-же продуктів.⁵⁾ Доказ цієї формули з поміччю вищої математичної аналізи ще в р. 1902 дав Столяров.⁶⁾ Перед появою синтезу теорій цінності М.

²⁾ Як посвідчує проф. Тотоміянець — марксизм кінця 90-х і початку 900-х рр. „призирливо ставився до т. зв. „малих дел“, до яких відносили також і кооперацію“ (Його „Кооперація в Росії“, Прага, 1922, стор. 10.).

³⁾ „Юридический Вѣстник“, 1890, кн. 10.

⁴⁾ „Основная ошибка абстрактной теории капитализма Маркса“ („Научное Обозрѣніе“, 1899), „Трудовая цѣнность и прибыль“ (там-же, 1900), „Теоретическія основы марксизма“, 1905.

⁵⁾ Проф. М. І. Туган-Барановскій. Основы политической экономіи. Вид. 4. 1917, стор. 51.

⁶⁾ Столяров. Аналитическое доказательство предложенной г. М. Туган-Барановским политико-экономической формулы: предѣльная полезности произведенных продуктов пропорциональны их трудовым стоимостям. 1902.

І-вича, синтеза теорії цінності Рікардо-Менгера, в молодій тоді загально-російській економічній літературі одні економісти дотримувалися теорії цінності Сміта, другі, як напр. Чернишевський — Рікардо-Мілля, треті — Зібер, Скворцов, Ісаєв, Міклашевський, Воронцов... — Марксової теорії. Праця М. І-вича насамперед розвінчувала абсолютну трудову — соціалістичну чи марксівську — теорію цінності; одночасно проти неї виступав і П. Струве. Все це не могло не викликати жвавої полеміки. Полеміка та відбувалася в кінці 90-х і на початку 900-х років; в ній взяли участь численні автори найрізніших напрямків — Чернов і Ніколай-он, Бельтов і Бухарін, Струве і Ізгоев, Слонімський і Бернацький... Сліди її залишилися в таких місячниках, як „Жизнь“, „Научное Обозрение“, „Русское Богатство“, „Современный Мир“... Полеміка надзвичайно зменшила число прихильників абсолютної трудової теорії; що-ж до виставленої М. І-вичом синтези, то він був гостро поборюваний перш усього соціалістами обох напрямків — марксівського й народницького; по-за тим проти нього писали проф. Мануїлов, Яроцький та Дмитрієв і тільки де-хто — проф. Кулішер, С. Прокоповіч, проф. Железнов — прихильно поставився до тої спроби примирення двох теорій цінності.⁷⁾ Пізніш аналогічні спроби синтези об'єктивної і суб'єктивної теорії цінності зустрічаються в економічних працях чи курсах політичної економії таких російських економістів, як проф. Залеский, проф. Ходский, доц. А. Боровой, Л. Бух. По-за тим питання такої синтези розроблялося і в тій чи іншій формі його знаходили вчені закордонного світу. З них досить назвати: для Америки D. J. Green'a та H. J. Davenport'a для Англії Marshall'a, для Франції Ch. Gid'a, C. Perreau, B. Nogaro, для Німеччини — H. Dietzel, E. Bernstein, Zwidineck, A. Renner, для Італії — Natol для Норверії Aschehong'a та T. Aarum'a і, зрештою для Данії — Birc'а Вповні оригінальні⁸⁾ спроби синтезу Туган-Барановського належить місце в низці тих, що дають внутрішню, а не зовнішню-еклектичне поєднання двох теорій цінності. Мусимо одначе додати, що в наш час відновлено негативне відношення до уживання в політичній економії самої категорії цінності. Є низка авторитетних економістів, які відкидають уживання цінності зовсім. З них назвемо G. Cassel-a⁹⁾, R. Leifman'a¹⁰⁾, A. Ammon'a¹¹⁾ П. Струве.

В році 1891 М. І. випускає книжку „Прудон, його життя та діяльність“. М. І. не поділяв пристрасно-негативної оцінки Маркса, — особисто ворогувавшого з Прудонем, — знаменитих „Економічних суперечностей“ Прудона і уважав, що без цієї праці Прудона не повставби й „Капітал“ самого Маркса. В році 1892 виходить аналогічна праця М. І. про Д. С. Мілля, його життя та діяльність. Праці про Прудона та Д. С. Мілля відзначають собою етапи углублення економічних заінтересувань тоді ще молодого економіста.

⁷⁾ Наслідуючи Т.-Барановського, С. Франк спробував проробити таку-ж синтезу абсолютної трудової теорії з теорією граничної пожиточности, синтезу Маркса-Менгера.

⁸⁾ Формуловка синтезу Т.-Б-им найбільш наближається до формулювань Dietzel'a та Marshall'a. Але це може бути наслідком розв'язання однакового завдання.

⁹⁾ Theoretische Sozialökonomie, 2. Auf., 1921.

¹⁰⁾ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre, 1919.

¹¹⁾ Objekt und Grundbegriffe der theoretischen Nationalökonomie, 2. Auf., 1927.

В році 1894 з'явилися його „Періодические промышленные кризисы“ — праця, яку в тім-же році він захистив в Московському університеті, як магістерську дисертацію. В цім творі, що виявив визначний конструктивний талант автора, на основі такого першоджерела, як „Синя книга“,¹²⁾ подається історія криз в Англії,¹³⁾ розглядаються існуючі теорії криз, дається самостійна теорія періодичних промислових криз і обговорюється їх соціальне значіння.¹⁴⁾ Розуміється для цієї ранньої праці бракувало ще вповні вистарчаючих інформацій; вона написана головню історичною метою; статистично-графічної методи тоді ще, через неvistарчальність статистичних даних, вживати було ще майже зовсім неможливо. Йдучи згаданою метою і обсервуючи народне господарство в цілому, як то започатковано Кене й продовжено Марксом, М. І. розвиває свою теорію ринків, щоби на цій базі збудувати свою теорію криз; обидві теорії — ринків і криз — по думці автора, стоять і падають разом. Розміри ринку в капіталістичнім господарстві, по теорії М. І., не опреділюються розміром суспільного споживання, бо суспільний продукт складається не тільки з предметів споживання, але й засобів продукції.¹⁵⁾ Проблема ринку, проблема збуту полягає в тім, що немає пропорційного розподілення виробництва. Збут всіх продуктів можливий лише за пропорційного розподілення суспільного виробництва, а це цілком нездійсниме в умовах капіталістичного господарства, де не суспільне споживання являється ціллю й править суспільним виробництвом, а, навпаки, суспільне виробництво керує суспільним споживанням.¹⁶⁾

Капіталізм силкується розв'язати проблему пропорційного виробництва і не досягає того; лише кризи загальної перепродукції, убиваючи зайві підприємства, або скорочуючи останні, привертають до необхідної пропорційности, свого роду рівноваги. Періодичні промислові кризи, по теорії М. І., залежать від порівнюючи постійного рівномірного накопичування капіталу з одного боку, і нерівномірного вкладування їх в підприємство з другого. Накопичений капітал, шукаючи продукційного примінення, постійно тисне на промисловість, спонукаючи її до розширення. Чим більше скупчується капіталу, тим дужче він душить на промисловість. Настає мент, коли натиск переважає опір, промисловість приводиться в рух, підйом починає цикл, за ним йде криза і, нарешті, настає третя фаза — промислової депресії. Так циклічно, не по простій лінії, а по хвилястій відбувається капіталістичний розвій з його кризами, що впливають із самої природи капіталістичного ладу, а власне з слідуючих його трьох особливостей: 1) що капіталістичне господарство є господарством антагоністичним, в котрім робітників є простим засобом виробництва для керівника капіталістичного підприємства, 2) що капіталістичне господарство, відмінно від других

¹²⁾ Його він студіював в Англії, де перед видрукуванням згаданого твору М. І.-вич прожив два роки, збираючи матеріяли.

¹³⁾ Історія криз Англії Т.-Б-го досі є, по загальному признанню, кращою в світовій літературі про це питання, уявляючи з себе не лише опис, але й з'ясування їх.

¹⁴⁾ Цей розділ під назвою „Die sozialen Wirkungen der Handelskrisen in England“ вміщено в A. S. G. S., 1899, XII.

¹⁵⁾ Його „Основы...“, стор. 507.

¹⁶⁾ Проти останньої тези, вказуючої на можливість розвитку капіталізму в тодішній Росії, особливо виступили народники — Воронцов і інші; навпаки, російські марксісти цю тезу прийняли.

антагоністичних господарств, має тенденцію до необмеженого розширення виробництва, як засобу накопичення капіталу і 3) що капіталістичне господарство в цілому є господарством неорганізованим, в котрім не існує пляномірного розподілення суспільного виробництва між ріжними галузями праці. В своїй першій науковій праці М. І-вич зв'язував теорію клясиків з психологічною теорією; на цей раз в своїй теорії кріз, надзвичайно поглиблюючій розуміння природи капіталістичного господарства, він по власному признанню, зв'язав науку клясиків — Рикардо, Джемса Мілля і, на нашу думку, найбільше Сея¹⁷⁾ з аналізом Маркса, що міститься в II-му т. „Капіталу“, зовсім і свідомо ігноруючи том III., де власне і є фрагменти незакінченої теорії кріз. Як в першій праці — про цінність, — йдучи в марксівській течії, він істотно розійшовся з нею, так і тут. Не дивлячись на свій марксівський світогляд, він не згоджується з тезою, що капіталізму є іманентна тенденція до самознищення,¹⁸⁾ як рівнож і з тезою про тенденцію норми прибутку до зниження... Ці дальші ухилення автора від науки К. Маркса зясовують нам, чому і російські і закордонні марксісти, як ортодоксального, напр., Каутський та Р. Люксембург, так і ревізіоністичного — Е. Бернштейн та К. Шмідт — напружували виступи проти теорії кріз Т.-Барановського. Найбільше її толерувавший Р. Гільфердінг¹⁹⁾ висловився одначе з приводу неї так: „Это свихнувшийся марксизм, но все же марксизм, что делает теорию Т.-Б-го одновременно и столь странною и столь возбуждающею мысль“.

З російських університетських вчених проти неї виступали професори А. Ісаєв, Д. Іванюков та С. Первушін, а поставилися до неї позитивно професори Петражіцький, М. Бернацкій та Шапошніков. З академічних німецьких²⁰⁾ кол В. Bunzel та K. Diehl, не відкидаючи наукової цінності теорії М. І-вича, поставилися одначе до неї критично. Але більшість, і при тім самих авторитетних німецьких економістів взагалі, чи відомих своїми дослідями аналогічних проблем, зустріла теорію Т.-Б-го позитивно. Про неї прихильно відгукнувся Gustav Schmoller²¹⁾. Липший теоретик господарської кон'юнктури А. Spiethoff²²⁾ так само зазначив, що „книжка Т.-Б-го є першою науковою монографією про кризи“ і визнав, що ця праця є „великим кроком в справі розробки теорії кріз“. F. Eulenburg²³⁾ висловив погляд, що „в прегарній (treffliche) праці Т.-Б. маємо початок дійсного наукового дослідження кріз. Pohle — приєднався до неї. Нарешті Werner Sombart²⁴⁾ з приводу теорії кріз

¹⁷⁾ В своїх „Нарисах з новішої історії політичної економії“, що почали друкуватися з початку 90-х років, М. І-вич між іншим назвав Сея „вульгаризатором“ політичної економії; скоро цей погляд свій він, очевидно, мусів змінити. В наші часи оцінка заслуг Сея в обсягу економіки сильно зросла, зосібна в американських колах економістів.

¹⁸⁾ Т. Барановського „Der Zusammenbruch der kapitalistischen Gesellschaftsordnung“ в „Archiv Sozialw. und Sozialp.“, Bel. 19.

¹⁹⁾ Його „Финансовый капитал“, изд. 3. Госиздат, 1923, стор. 332—333.

²⁰⁾ Обговорювана тут праця Т.-Б-го з'явилася в перекладах на мови: німецьку („Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England“, 1900), французьку („Les crises industrielles en Angleterre“, Paris, 1913) та англійську і т. ч. увійшла в світову економічну літературу.

²¹⁾ „Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre“, II. T., 1904. S. 487.

²²⁾ „Die Krisentheorien“ von L.-B. und L. Pohle. Schmoller's Jahrbuch, Bd. 27, S. 703.

²³⁾ „Die gegenwärtige Wirtschaftskrise“. Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik III. Folge, Bd. 24, S. 307.

²⁴⁾ Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Bd. 113, 1904.

Т.-Б-го в дебатах Союзу соціальної політики в 1903 р. висловився так: „Ця ідея диспропорції продукції, як властивої причини криз, походить від видатного російського вченого Т.-Б-го, якого ім'я я би хотів тут виразно згадати, яко — я смію те сказати — батька нової теорії криз... В цілому я вважаю цю теорію диспропорційності, — говорив Зомбарт далі, — за надзвичайний поступ і без сумніву за найвищу форму теорії криз в даний час“. Зомбарт відводить дослідів Т.-Б-го ролю поворотного етапу до нових способів досліджувань, що провадяться нині статистично-графічною методою і при тім в численних кон'юнктурних інститутах культурного світу. Французький професор і теж дослідник криз Жан Лескюр²⁵⁾ поставився до праці М. І-вча з захопленням. Він називає її „великим твором по питанням сучасності“... „найбільш оригінальним і найбільш значним в тогочасній літературі по питанню криз...“, „представляючи з себе ліпшу і найбільш переконуючу нову монографію про кризи“... „маючи такий успіх, що в Німеччині вже повстала школа Т.-Барановського“. Себе самого Лескюр зараховує також до його школи, називає учнем Т.-Б-го. Зрештою, щоби не переобтяжувати цієї нашої роботи, обмежуємося ще до завваги, що високо авторитетний в світовій економічній літературі норвежський професор Кассель, коли йому довелося назвати пару найвідоміших новіших теоретиків криз, то він навів прізвиська Туган-Барановського і потім Лескюра,²⁶⁾ загалом ідучи сам в напрямку висновків Т.-Б-го.

М. І-вич уважав свої дві теорії — ринку і криз — остільки тісно звязаними, що вони стоять і падають разом. Сталося інакше. Його теорія ринку, збудована абстрактно, коли не зовсім впала, то майже залишена без уваги. Теорія-ж криз, виведена емпірично-історичною методою, стала вихідним пунктом, можна сказати, для всіх пізніших теорій криз. Низка дослідників, кожний зі свого боку, вказали на її прогалини. Шпітгоф вказав на неповність аналізу Т.-Б-го; Поль — на те, що Т.-Б. не звернув уваги на фактор зросту населення; Зомбарт — на те, що теорія криз Т.-Б-го обмежується об'єктами анорганічної природи; Лескюр доповнює, залишеним Т.-Б. без уваги, впливом картелів на кризи; теж саме робить Зомбарт відносно впливу трестів на кризи... Всі подібні доповнення і поправки, як показано вище, зовсім не перешкоджали тим вченим признати видатної заслуги Т.-Б-го, як теоретичної так і практичної. Остання полягає в тому, що після праці Т.-Барановського повстала можливість де-яких прогнозів кон'юнктури і криз. Сам він кілька разів вдало заповідав вибух криз: для Росії — кризи в роках 1899, 1907 і 1914, для Німеччини — кризу 1901 р. Кілька інших вчених, оперуючи вказаними Т.-Б-им феноменами криз, теж приходили до вдалих передбачень господарських криз. Не треба казати, яке колюче значіння для ділового світа має можливість подібних передбачень. Правда, стан економічних знань ще не такий, аби ті передбачення носили категоричний характер, але й приблизна вказівка на наближення суспільно-економічної кон'юктурної бурі і грому вже має таке значіння, що поруч з науковими кон'юктурними інститутами, відгукуючись на потребу широкої публіки, стали з'являтися — особливо багато в Америці — й квазі-наукові інститути, „лавочки“ для прог-

²⁵⁾ „Les crises générales et periodiques de surproduction“, Bordeaux, 1906, стор 6.

²⁶⁾ G. Cassel. Theoretische Sozialökonomie, 2. Auf., 1921, сторін 465.

нозу конюнктури. Таке теоретичне і практичне значіння магістерської дисертації М. І-вича.

Року 1895 він був обраний приват-доцентом Петербургського університету, та міністр освіти його не затвердив, і М. І-вич провадить наукову працю без катедри. В тім-же році він містить в місячнику „Мір Божій“ (XII.), який видавала Л. К. Давидова, перша його дружина, марксистка, статтю: „Значеніе экономического фактора в истории“, обстоюючи засаду історичного матеріалізму. Молодому і талановитому авторові роблять заперечення, висвітлюючи односторонність його позиції, такі сили, як Михайловскій та Кареев. В році 1896 в тім-же журналі (№ 4.) М. Ів. відповідає на закиди своїх опонентів, головню Михайловського, статтею: „Економическій факторъ и идеи“, захищаючи матеріалістичний світогляд та в свою чергу нападаючи на народництво. В році 1897—98 працює в журналі „Новое Слово“, містячи низку розвідок підготовлявших слідуочу його визначну працю.

Пореформенний розвій модерного фабричного капіталізму на загально-російськiм ґрунті в радикально-народницьких і до них ідеологічно близьких колах викликав загалом негативне відношення. Чернишевський (на сторінках „Современника“), виявив до нього повздержливе відношення, Єлісєєв в „Отечественных Записках“ (1868), осуджував фабричне виробництво, Михайловскій в році 1873 вказував на сумні наслідки для народу від проникнення капіталізму. Слідуочі автори, поважніші для свого часу економісти, а саме В. В.²⁸⁾ та Ніколай-он²⁹⁾, крім відомного відношення до розвитку капіталістичного господарства на східно-європейськiм ґрунті, краще ніж другі відзначали своєманітні особливості господарського ладу тодішньої Росії в порівнанні з Західною Європою і в своїм прогнoзi дальшого розвитку виробництва покладали надії на артiлі (В. В.) чи на общину (Н.-он), гадаючи прищипити общині не лише наукове хліборобство, але й велику промисловість... Коротко кажучи, вони вірили в окремиї, своєманітний шлях розвитку тогочасної Росії.

Новоповставша ідеологічна течія марксистів мала нахил зменшувати значіння особливостей російського господарського розвитку в минулому і в усякiм разі не сподівалася ухилення Росії від загального напрямку господарського розвитку капіталістичних країн в майбутньому.³⁰⁾

Відукуючись на цю суперечку, М. І-вич розробляє зпочатку доклад: „Статистические итоги промышленного развития России“, який читався й дебатувався в кількох засіданнях „Вольно-Економического Общества“ в перших трьох місяцях 1896 р. В нiм окреслена в загальних рисах вже та позиція автора що-до господарського розвитку б. Росії, який присвячена слідуоча його праця про „русскую фабрику“. В надрукованих „Статист. итогах“ (1898 р.), ми знаходимо категоричне твердження Т.Б-го, що „факти російського життя цілком відповідають теоретичній схемі Маркса“ — погляд, пізніше ним проревізований.

²⁷⁾ Статті: „Борьба фабрики съ кустаремъ“ (кн. I. за 1897 р.), „Вліяніе низкихъ хлѣбныхъ цѣнъ“ (VI.), „Историческая роль капитала в развитии нашей домашней промышленности“ (VII.), „Народничество крѣпостного періода“ та ін.

²⁸⁾ Його „Судьбы капитализма в Россіи“, 1882; ініціали „В. В.“ означають П. В. Воронцова.

²⁹⁾ Його „Очерки нашего общественного переформенного хозяйства“, 1893.

³⁰⁾ „Основы“..., стор. 112.

В р. 1898. вийшла з друку і сама „Русская фабрика в прошломъ и настоящемъ“, т. I., що уявляє з себе написану під матеріялістичним кутом зору і поки що „непревзойденную по полнотѣ и глубинѣ“ (вираз проф. В. А. Косінського) історично-теоретичну монографію, викликану бажанням перевірити народницьку позицію що-до шляхів розвитку б. Росії і майбутности в ній капіталізму.

В згаданій монографії, починаючи з XVIII. в. простежено етапи розвитку капіталізму в б. Росії. Між іншим виявилось, що, як і слід було сподіватися, індустріяльний розвиток б. Росії мав глибоко-своєманітні риси. Так, на Заході, схематично беручи, з домового виробництва родилося ремесло, з нього — кустарництво, з кустарництва — мануфактура і так — до фабрики. В історії б. Росії багатько галузів кустарництва також вийшло з домового виробництва, одначе не всі. Часом навпаки: дореформенна фабрика (напр. бавовняна), породжувала кустарне виробництво, а іноді навіть сама була ним проковтнена; іноді розвій йшов від фабрики через наймане домове виробництво до самостійного кустаря.³¹⁾ Знесення кріпацтва, технічні удосконалення, розширення ринків породжують фабрику, що, витискаючи кустаря, набуває все більш пануючого значіння. Одначе, вона не все вбивала кустаря; їх відносини були далеко складніші. Почасти фабрика його витискала, почасти модифікувала кустарництво, розпилюючи його, почасти навіть породжувала нові галузі кустарництва. При всьому своєму переможному ході капіталізм, таким чином, не в силі був захопити всього народного господарства, навіть всієї промисловости, хоч втягував б. Росію й де далі більше в світове господарство. Глибокою особливістю минулого господарського розвитку б. Росії була відсутність в ній західно-європейського міського ладу, також надзвичайна живучість залежної праці. Новіша Росія, — писав М. Ів. перед світовою війною, — не може бути принципово протиставлена капіталістичним країнам Заходу, бо і в ній існує капіталізм, але не можна сказати, що господарський лад сучасної Росії нічим не відрізняється від других країн, бо господарський і соціальний лад кожної країни має свої індивідуальні риси, що не повторюються.³²⁾ „Русская фабрика“..., назавжди зв'язавши імя М. Ів. з науковою розробкою історії фабрично-заводської промисловости в б. Росії³³⁾, має — я згоджуюся тут з д-р Gringanz'ом „в багатьох відношеннях більш, як тільки льокально-російське значіння: ця праця дає опис і з'ясування появи і розвитку капіталізму взагалі... являючись безсумніву найвизначнішою працею по історії російського народного господарства“.³⁴⁾ В 1900 р. вона з'явилася в німецькій мові „Die Geschichte der russischen Fabrik“), знайшовши високу оцінку в німецькій економічній літературі, — напр., з боку такого визначного знавця модерного капіталізму, як Зомбарт і інші. Німецький переклад зробив її приступною для використання авторами різних закордонних країн. Цей перший том „Рус. фабрики“ став докторською ді-

³¹⁾ „Русская фабрика“, стор. 174—175, вид. року 1926.

³²⁾ „Основы“..., стор. 113.

³³⁾ Проф. А. Билимовичъ, в щоден. „Россія“, Одеса, 24/II. січня 1919.

³⁴⁾ Dr S. Gringanz — „M. J. Tugan-Baranowsky und seine Stellung in der theoretischen Nationalökonomie, Riga, 1928, стор. 143-144.

сертацією М. Ів., яку він захистив при Московським університеті³⁵⁾ в рік виходу книжки в світ, 19. XII. 1898 р. Хоч перший том і закінчено було обіцянкою скорого виходу другого, одначе продовження праці не зявилося. Може М. І-вич і не брався за продовження, бо полемічні пристрасти з приводу майбутніх шляхів розвитку б. Росії притихли, а може продовження праці було і згинуло — чи в Петрограді, який М. Ів. довелося раптово залишити в 1917 р., чи під час розгрому маетку, в яким він жив в 1918 р., коли знищено було й високоцінну його власну бібліотеку.

По виході „Русской фабрики“ йому довелося продовжувати полеміку зі своїми противниками і критиками в місячнику „Начало“ (1899 р. I і II.), який редагували Струве і М. І-вич. Йдучи в марксівській течії, яка тоді призириливо трактувала кооперацію („малыя дѣла“!), між іншим і М. І-вич в ролі співредактора „Начала“, як свідчить проф. Тотоміянц.³⁶⁾ був в той час противником кооперації і зосібна осуджував продукційну кооперацію...

Одночасно громадське й приватне життя М. Ів. проходить в колах радикальної, переважно марксівської інтелігенції Петрограду. Поруч з науково-економічними працями, він в пресі й в наукових зібраннях, яко неомарксист, заступає деякі принципи тоді молодого марксівського напрямку. „Я знав Туган-Барановського в 1894—95 рр., — каже проф. Швітау,³⁷⁾ коли він зі своїм другом і однодумцем, відомим Петром Струве,³⁸⁾ виступав по питаннях „марксізму“ в Петербурзьким „Вольно-Економическомъ Обществѣ“, в цій академії цілого ряду поколінь економістів“. Всеопікуюче око царського режиму це порахувано М. І-вичу. Замість того, щоби йому, як доктору політичної економії, зайняти професорську катедру, через політичну „неблагонадійність“, по розпорядженню міністра народньої освіти, він, допущений до викладів в 1895 р. і потім в 1898 р. — звільняється в р. 1899 також з посади університетського приват-доцента. Вслід за тим за участь в студентській демонстрації 4. березня 1901 року на Казанській площі М. Ів. був заарештований та висланий з Петербурга. Він оселився в своїх знайомих, українофілів Русінових в с. Пізники Лохвицького пов. на Полтавщині. Це ввело його в коло місцевих громадських інтересів: він стає повітовим і губерніяльним земським радним, приймає участь в комітеті для потреб сіль.-господарської промисловости, що були засновувані міністром Вітте, і інш. Зосібна в цей час М. І-вич дуже зацікавився сільським кустарним виробництвом.

³⁵⁾ Цікаво, що народник проф. А. І. Чупров усунувся від обов'язку виступити офіційним опонентом; захист вилився в двобій народників з марксістами, якому Е. Чіріков присвятив віршованого памфлету.

³⁶⁾ В. Ф. Тотоміянц. Кооперація в Росії, Прага, 1922, ст. II.

³⁷⁾ Стаття Швітау, „Осесскій Листок“, 24/XI. січня 1919.

³⁸⁾ Цікаво, що згодом обидва славні економісти все далі відходили від марксізму. Струве навіть склав (1898 р.) перший маніфест для новоповставшої партії російських соціал-демократів, а потім ще дужче пірвав з марксівським світоглядом, ніж Т.-Барановський. В час-же їх співробітництва в місячниках „Начало“ і „Мір Божій“ вони були нерозлучними приятелями. Е. Піменова в своїх спогадах розповідає, що тогочасний талановитий карикатуриста В. Каррик намалював пані А. М. Калмыкову, що симпатизувала марксівському рухові, як „мамку“, що держала на руках кричачих дітей Струве і Т.-Барановського; дуже вдала карикатура на літературних журфіксах ходила по руках, викликаючи жарти і сміх.

В тогочаснім суперництві ідеологій на загально-російськім ґрунті марксизм протиставився народництву, яке саме в своїй революційній частині переживало гостру кризу: його „хождение в народ“ простий люд не прийняв, а уряд зробив йому безприкладний розгром. Виходячи з факту зросту в тогочасній Росії новітнього капіталізму, марксизм особливому шляхові розвитку Росії, про який мріяли народники, протиставив випробовані шляхи Європи, якими, на його думку, мусіли пройти всі народи. Капіталізм, це не тільки неминучий шлях, але й бажаний, бо він не тільки експропріює, але й організує нову пролетарську армію, „мѣрные шаги которой — по виразу тогочасного марксиста Струве — слышатся на Западѣ“. „Объективна“ діалектична метода аналізу явищ марксизму протиставляється „субъективній методі російської соціологічної школи“. Розуміння поступу, як максимального розвитку продукційних сил, протиставлено народницькому розумінню поступу, як стремління до ідеалу суцільної всебічної розвиненої людської особи. Поняття клясової боротьби й віра в творчу роль пролетаріату протиставлені народницькій вірі в силу критично-думаючих особистостей, вірі в єдність мас фізичної й інтелектуальної праці. По за цим принциповим розходженням народництва і марксизма між ним, однак, була і де-яка подібність: в їх політичних стремліннях, в прагненні до знищення капіталістичної експлоатації мас, потім в їх опозиції до новоповставшого з кінця 90-х р. р. третього ідейного напрямку, напрямку т. зв. критичного ідеалізму.

Корінь останнього міститься в філософії Канта і неокантіанства. Його виявляє насамперед той, кому ще зовсім недавно повставшою партією російських соціал-демократів було доручено написати від її імені „маніфест“. Виявляє П. Б. Струве і майже одночасно Бердяєв, Булгаков та інші. Зрештою позиція ідеалістів зістала сформульована в збірникові „Проблемы идеализма“, що видав проф. Новгородцев р. 1903-го. Цей збірник, в котрому виступають опріч Бердяєва і Булгакова ще й такі вчені, що пройшли через марксистську школу ревізйонізму, як Богдан Кистяковський (Українець) та С. Франк, і постійні ідеалісти, як кн. С. і Є. Трубецькі, — відбиває певний перелім в думках російської інтелігенції. Перенявшому концепцію Маркса повністю, ортодоксально російському марксизму, як раніш перед тим народництву, прийшла черга переглядати свої позиції, зробити їх ревізію. Рух до ідеалізму вже означав кризу марксистської течії — ревізйонізм. На російськім ґрунті, як компетентно засвідчив П. Б. Струве, „критичний рух в марксизмі відрізняється від західно-європейського далеко більшою смілівістю, рішучо, без жадних примирюючих оговорок і недоумок пориваючи з тими положеннями марксизму, які виявили себе в очах представників цього руху нестійкими.“ Криза російського марксизму поглиблювалася перенесенням на рос. ґрунт також німецького ревізйонізму, на чолі якого стояли Бернштайн та Давід. Серед самих марксистів спалахнули палкі ідейні суперечки про спірні тези марксизму.

Все те разом з іншими сучасниками переживав і чутливий, все шукаючий наукової правди М. Ів., який, почавши від першої праці, не переставав ревідувати марксистський світогляд при чім, як сумлінний і незалежний від догми дослідник, не раз вже приходив до висновків, котрі не все відповідали Марксовій доктрині. В книжці „Научного Обзорѣнія“ за травень (1899) він містить статтю під назвою: „Основная

ошибка абстрактной теории капитализма Маркса“, — в якій знов розходячись з Марксом, доводить, що „скорочення частки перемінного капіталу, замінення робітника машиною (за інших однакових умовин), зовсім не відбивається на нормі прибутку... і що вульгарні економісти безумовно праві, коли відкидають будь яку різницю, в розумінні створення прибутку, між знаряддям праці й робочою силою“.

Так поглиблювалися його теоретичні розходження з марксизмом та зазначалося наближення до ідеалістичного світогляду.³⁹⁾ По його „Очеркахъ новѣйшей исторіи политической экономіи и социализма“, які він з р. 1901 розпочав друкувати в журналі „Мір Божій“ і які окремим виданням по раз перший вийшли в році 1905, можна простежити наростання того духового перелому. В них він високо цінить „утопізм“ Оуена, Сен-Сімона, Фуре, „малювавших в блакитній далечині заллятий соняшним саявом новий чарівний світ, котрий мусить прийти на зміну тяжкого і похмурого старого світу...“, цінить його творчість навіть вище досягнень основоположників так зв. „наукового“ соціалізму. Він говорить: „Оскільки творчість вище критики, остільки утопісти вище своїх продовжувачів-критиків капіталістичного ладу Прудона, Родбертуса, Маркса“. У П. Б. Струве на рік 1901 припадає засвідчення, що „союз його (Струве) і Туган-Барановського з ортодоксальними марксистами розпався“... Ширший нарис М. Ів-ча про науку Маркса з року 1902 був закінчений словами: „В наш час весь теоретичний будинок, побудований геніальним автором „Капіталу“, дає розколини, руйнується й, очевидно, хилиться до упадку. І все змушує до думки, що нова соціальна доктрина, яка замінить „ветшающий марксизм“, зуміє сполучити в суцільній гармонійній концепції практичний ідеалізм з теоретичним ідеалізмом“.⁴⁰⁾ „Очерки“..., які вийшли і окремим виданням, уявляють з себе жваво, іноді захоплююче і навіть поетично,⁴¹⁾ але без претензії на вичерпуючу повноту написану працю про ідейний вклад до скарбниці соціально-економічних знань з боку визначних політико-економістів і соціалістів XIX. в. Це — перший в російській мові оригінальний твір по історії соціально-економічних доктрин.

Такий-же характер творів з історії, як щойно згадана історія соціалістичних думок, мають і дві слідуючі більші публікації — про марксистський соціалізм, а пізніше про сучасний соціалізм.

Перша з них підготовлялася низкою розвідок про суспільну клясу, про психічний фактор суспільного розвитку, про крах капіталістичного ладу, нарешті, про клясову боротьбу, поміщених в російських місячниках („Мір Божій“ та Новый Путь“ за 1903—4 р.) та в Archiv für Sozialn. und Sozialp., Bd. 19. З них потім головню й повстали його „Теоретическія основы марксизма“. В цій праці, що уявляє з себе значний етап у відході Т.-Б-го від науки Маркса, він приміром, хоч і надає значіння господарському факторові, але підносить і одночасне значіння

³⁹⁾ Його весь час дотримувався Драгоманів, наш великий мисленник 80-х рр. Туган-Барановський не знав соціально-економічного світогляду Драгоманова, а тим часом світогляд останнього періоду життя Т.-Барановського так близький до ідеалу Др-ва, майже тотожний!

⁴⁰⁾ „Мір Божій“, 1902, VII.—X.; в окремих виданнях „Очерків“ вираз „ветшающий марксизм“ опущено.

⁴¹⁾ Серед посмертних паперів М. І-вича я бачив навіть писані ним вірші; чи були вони десь друковані — невідомо.

ідеального, висловлюючись в тім сенсі, що в ході історії все більшої ролі набувають інші соціальні фактори, як знання, психіка, і де далі господарство все більше з причин суспільного розвитку стає його наслідком. Потім він не думає, як вчить доктрина історичного матеріалізму, що історичний розвиток полягає тільки в класовій боротьбі; політична боротьба не покривається з класовою і такі речі, як релігія, умілости, соціальний ідеал і соціальна політика мало надаються до з'ясування за допомогою класових інтересів. „Історія людства є щось незрівняно вище і шляхотніше, ніж гола боротьба за засоби до життя“. І не думає Т.-Б.-ий, щоби капіталізм був засуджений на натуральну смерть, як це говорить детерміністична теза Маркса. Людство, каже Т.-Б.-ий, не одержить соціалізму, як якийсь дарунок сліпих елементарних економічних сил, тільки мусить новий суспільний лад цілесвідомо підготовляти і виборювати...⁴²⁾ Такі — щоб не наводити більше, — висловлені в обговорюваній праці принципи, відмінні від Марксових соціологічні і соціалістичні погляди Т.-Б.-го. Вони продовжують його нахил до ідеалізму, сприяючи зближенню його з одного боку з де-якими американськими соціологами, а з другого — з російською субективною школою (Михайловський, то-що).⁴³⁾

Закреслені вище ухили М. І-вича в бік ідеалізму знаходять безпосереднє продовження у вийшовшій по році праці під назвою: „Современный социализм в своем историческом развитии“ (1906).⁴⁴⁾ яка свідчить про ще далі йдучий майже цілковитий відхід його від марксівського соціалізму. Згаданий твір, як засвідчує сам автор в передмові, вимагав від нього досить багато праці. Він уявляє з себе систематичний і науковий, об'єктивний, критичний стилій виклад сучасного соціалізму. Подібного викладу не було ще в цілій світовій літературі. Тому, що марксівський соціалізм після його глибокого переконання „ніяк не вичерпує наукових елементів соціалізму“, він мусів звернутися до наук т. зв. утопійного соціалізму, який „в де-яких відношеннях безумовно більш науковий, ніж марксизм“. В перших рядках вступу до праці — „Про суть і цілі соціалізму“ — автор констатує, що „соціалізм, як доктрина, надзвичайно далека від ідеалу закінченої наукової системи“. Марксизм гордиться, пише він, тим, що з утопії зробив соціалізм наукою, але його властивістю є дуже ненаукова байдужість до точного означення термінів і поняття... і цілі соціалізму після нього також залишається невідомою... Нічого не може бути більш помилковим від звичайного погляду, що теорія соціалізму подана цілком в працях Маркса та його школи; соціалізму, як теорії майбутнього, Маркс майже не торкався“... „Диваки утопісти дали соціальний ідеал працюючим і, як позитивна доктрина, соціалізм створений цілком цими дивними людьми і ніким іншим. Соціалізм, як доктрина, є доктриною перш за

⁴²⁾ Див. Bernstein „Tuhan-Baranowsky als Socialist“, Archiv für Sozial. und Sozialp. B. 28; також Kautsky — критики в „Neue Zeit“, Bd. XXVI.

⁴³⁾ Julius F. Hecker. Russien Sociology. A contribution to the history of Sociological thought and theory, New-York, 1915, ст. 224 і 238. Названий автор вважає появу „Теорет. марксизма“ за переломовий етап в еволюції світогляду Т.-Б., кажучи, що до цієї праці Т.-Б. був „чистим“ чи „ортодоксальним“ марксистом. Останнє твердження, як нами вказано вище, — не вірне.

⁴⁴⁾ В німецькій мові — „Der moderne Sozialismus in seiner historischen Entwicklung. Dresden, 1908; в чеській — „Modezní socialism ve svém historickém vývoji“, Praha 1927; в українській — „Сучасний соціалізм в своїм історичнім розвитку“, Київ.

все про новий соціальний ідеал“, — що має завданням перетворити не лише господарську, але й цілу духову культуру. Виходячи з того, що єдиний корінь соціалізму в рівності, Т.-Б-кий гадає, що лише в філософії Канта — про верховну святість людської особистості — знаходимо непохитне обґрунтування цього принципу, лише несоціаліст Кант дав непохитне обґрунтування соціалізму. Соціалізм для Т.-Б-го є вимогою натурального права, а звичайне протиставлення індивідуалізму соціалізові базується на непорозумінні. Він говорить про соціалізм у широкому розумінні цього слова, в склад якого увіходить соціалізм у вузькому розумінні — комунізм та анархізм, і подає його дефініцію. Історично ці ідейні течії розвивалися в тісному звязку, взаємно переплітаючись, але в наш час ледви чи є рація виносити їх за одну дужку і обіймати їх в одній спільній дефініції. В розділі про критику капіталістичного ладу він зупиняється насамперед на науці про визиск працюючих⁴⁵⁾ і думає, що у Сен-Сімоністів і у Пеккера ця наука набула своєї повної і об'єктивної ясности; зі свого боку він поборює визиск зі суб'єктивного погляду, на підставі етики, випливаючої з філософії Канта. „Відніміть від теорії визиску, каже він, етичну ідею рівноцінності осіб і вся теорія втрачає практичне значіння... бо соціалізм — не тільки наука, але й ідеал...“ Опертя-ж науки про визиск і соціалізму на абсолютну трудову теорію цінности, як то робилося де-якими з ранніх соціалістів, починаючи з В. Томпсона і до Маркса включно, на погляд Т.-Б-го не тільки не підсилює наукової позиції соціалізму, а навпаки — рішуче його ослаблює. І він показує, чому той звязок є й небезпечний і, головню, зовсім непотрібний. В розділі II-м подано класифікацію соціалістичних систем, а в III-му — говориться про здійснення соціалізму,⁴⁶⁾ що, хоч на разі не може бути в повній мірі переведене, але одначе вже нині може бути реальною ціллю практичної політики. Така схема соціалістичної ідеології Т.-Б-го по виході його з річища марксівського соціалізму.

З наростанням першої загально-російської революції вільніша політична атмосфера відразу-ж стала виявляти силу українства. М. Ів., як радний Полтавського Губерніяльного земства від Лохвицького повіту, йде в контакт з українцями. І нехай буде золотими літерами вписаний в його життєпис факт, якого я сам був свідком, що саме він — в данім разі відбиваючи настрої немілого українства серед цензових земців, а ще більше силу стихійного українства широких народніх мас — М. Ів-ч Туган-Барановський зробив в 1905 році пропозицію Полтавському Губерніяльному Земському Зібранню про поставлення першого памятника на Великій Україні нашому генієві Т. Г. Шевченкові і розпочаття збірки на цю ціль; останнє, які відомо, й було зреалізоване.

II.

В періоді між першою і другою загально-російськими революціями М. І. Туган-Барановський розвиває одночасно свою педагогічну, літературно-наукову та кооперативно-громадську діяльність, виявляючи кольосальну енергію.

Перша революція 1905 р. знов повертає М. І-вича до приватної доцентури на Петербурському університеті, де завжди він збирав так багато слухачів, що звичайні аудиторії не могли всіх вміщати, через

що його виклади було перенесено до актовій салі університету. Та його педагогічна діяльність не обмежувалася самим лише університетом. Одночасно він був професором політичної економії на Петербургських Вищих Бестужівських жіночих курсах, а від 1914 року ще й на Петербургській Політехніці; в рр. 1912—1913 він з Петербургу доїздив для читання лекцій з кооперації до Московського Народнього Університету імені Шанявського. Поза тим він часто виступав з численними прилюдними лекціями й докладами, як в столицях, так і на провінції. Він не був оратором, але промови його проходили завжди з величезним емоціональним піднесенням. По виразу Швітау, „рфчь его жгла и дразнила“. Стрімкий потік його думки ніби випереджував їх словесний вираз і захоплення лектора передавалося слухачам. По словах його б. слухача, нині проф. Кондратьєва, М. Ів. „не належав до тих професорів високих шкіл, що з року на рік викладають за раз прийнятою програмою. Стежучи за інтересами суспільства і аудиторії, він зупиняється у своїх лекціях саме на тих темах, що хвилювали в даний мент ширші кола чи студентство. Студентство купчилося до-вкруги його катедри, провадило напружену інтелектуальну роботу в кружках при його участі та в його семінарі. Тут панувала необмежена свобода розумової творчості молоді, вільний вибір тем, вільна трактовка і критика, вільна боротьба напрямків. М. Ів. остільки давав свободу, не давлучи на молодь своїм авторитетом та своєю вченістю, що інколи здавалося, ніби він, углиблений в себе, розсіяний, залишається байдужим до „юных терзаній“; приходилося добиватися строгої критики, ніби будити великого вчителя. Його здається ніхто і ніколи не називав професором, а завжди тільки інтимнішим: „Михайло Іванович“⁴⁷). Ця популярність поруч з опозицією до бувшого царизму ставили М. Ів. все в положення переслідуваного і неблагонадійного. Коли в році 1913 він був обраний професором політичної економії на Петербургським університеті, міністр Касо не затвердив його. А в 1915 році він і зовсім був примушений покинути Петербургський університет. По революції 1917 року його знова обрано професором цього університету, та він, вже звязавши свою долю з українством, не вернув до Петрограду, а став професором новоповставшого українського університету в Києві.

Аграрні розрухи на Полтавщині та Харківщині в 1902 р., а потім аграрна революція 1905 р. на всю широчінь і в найгострійшій формі видвинули й поставили аграрну проблему тодішньої Росії. Відгукуючись на неї, Туган-Барановський скупчує свою увагу на питанні реформи землеволодіння, якому й присвячує книгу: „Земельная реформа“ (1905 р.). В ній він, не погоджуючись ні з соціал-демократичною, ані з соціал-революційною програмою, запропонував свій проект розв'язання земельної справи. На його думку слід було землеволодіння пересічно поверх 50 дес. примусово викупити. Викуплена земля мусіла скласти не підлягаючий передачі в приватні руки національний земельний фонд — фонд всієї нації, а не окремих осіб чи груп. З нього земля передавалася б трудовому селянству на основах вічно-спадкового земельного користування. Цікаво, що намічені М. І-вичом засади націоналізації землі з переданням її в спадкове користування трудовому селянству були справді зреалізовані в жовтневий період другої великої

⁴⁷) Н. Д. Кондратьєв, М. Ів. Туган-Барановський, 1923.

революції; лише революційний спосіб здійснення вивласнення надав йому характеру конфіскації всього нетрудового землеволодіння.

Читання лекцій привело М. Ів-ча, до систематизації і до видання для слухачів спочатку „Лекцій по политической экономии“ (в 1907 р.), а потім в 1909 р. „Основы политической экономии“. „Основы“ в першому виданні присвячені: „Кене, творцеві „економічної таблиці“, Г. Госенові — давшому теорію граничної пожиточности та К. Марксові — найглибшому критикові капіталістичного ладу“. Згадані „Основы“ були потім Російською Академією Наук вшановані великою премією імені адмірала С. А. Грейга. За життя автора в р. 1917 вийшло четверте перероблене й доповнене видання цього курсу⁴⁸⁾. Глибокий і оригінальний по змісту цей курс незабаром виділяється на перше місце серед ліпших аналогічних публікацій професорів А. І. Чупрова, А. А. Ісаєва та Железнова, Георгієвського то що; до нього нам ще прийдеться вернутися.

Одночасно М. І-вич розмінюється й на поодинокі окремі розвідки, статті, огляди, редакторство і співробітництво. Пише біографії економістів для Handwörterbuch d. Staatswissenschaften, редагує переклади праць кращих закордонних економістів, як напр., переклад з другого німецького видання праці Бем-Баверка „Капитал и прибыль“ т. І., з його передмовою, врешті — редагування серії видань „Невыясненные идеи в политической экономии“, співредакторство „Української Енциклопедії“, стаття в збірнику „Біржа“ (редакція проф. Яснопольського), огляди стану народного господарства в річниках часопису „Ръчь“, співробітництво в місячниках „Вѣстник Европы“, „Русское Богатство“, „Современный мир“, то що. В деяких своїх розвідках він уважно розробляє проблеми ідеалізму і в етиці знаходить нове вяснення також економічних проблем. До них відноситься, викликана появою голосного збірника „Вѣхи“, стаття під назвою „Русская интеллигенция и социализм“ (1919). Потім, знявшись моральним світоглядом Достоевського, дає статтю „Три великих этических проблемы. Зазначивши, що так само, як і найвизначніший філософ Кант, але цілком незалежно від нього Достоевський підніс ідею верховної цінності й святості людської особи в спосіб небувалий в цілій світовій літературі та виявив це в художніх образах, — М. Ів. показує в цій праці, як з тої ідеї у Достоевського випливало три проблеми: чому цінимо людську особу так високо — проблема Бога; який мусить бути моральний закон — проблема людськості; як зясувати порушення морального закону — проблема світового зла. Ось ті три великі проблеми, якими мучився Достоевський та які знайшли відгук і у вічно шукаючій душі М. Ів-ча. Прочитаний у Москві доклад на цю тему викликав такий палкий ентузіазм у слухачів, що по його закінченні, курсістки понесли М. Ів. на руках. Зрештою, з приводу збірника Форлендера про Канта і Маркса він написав статтю „Кант і Маркс“⁴⁹⁾. Зі щойно згаданих статей склався потім його збірник: „К лучшему будущему“, що вийшов в 1912 році.

⁴⁸⁾ Видано в перекладі на чеську мову в 1928 р.; переклад український все ще чекає на видавця.

⁴⁹⁾ Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpol. B. 33.; дивись також Schulze-Gövernitz „Marx und Kant“, там же, B. 30.

В році 1913 М. Ів-ч публікує в німецькій мові працю під назвою *Soziale Theorie d. Verteilung*; в російській мові — в 1914 р. Елементи цієї теорії Т.-Б-го зустрічаються вже в старших його працях про суспільну класу, класову боротьбу, в науці про визиск, починаючи з 1904 р.; в недосить ще розвиненім вигляді подибуємо її в першім виданні „Основ“ (1909 р.). Він назвав її соціальною, зважаючи на те, що в ній видвигнуто роллю соціального фактора в розподіленні народньо-господарського зиску. Психологічна школа, яка будувала розподілення на теорії грانیчної пожиточности, і марксівська школа, будуюча на абсолютній трудовій теорії цінности, не кажучи вже про інші теорії, його не задовольняли тому, що виходили з преміси соціальної рівности учасників розподілу. Для нього обект розподілу хоч і виступає в формі цінности — ціни, одначе умови формування цін зовсім не є причиною творення клас і класових конфліктів; причин панування одних й залежности других слід шукати поза межами чисто економічних взаємин. Розподілення, це — історична категорія, що виходить поза область національної економії і стає предметом соціології та загальної історії. Після теорії М. Ів-ча, як вона остаточно сформульована в останнім за життя автора виданні „Основ“, висота зарібної платні залежить від продукційности суспільної праці та від співвідношення соціальної сили робітників і капіталістів. Тими-ж факторами (з додачою ще швидкости обороту) визначається прибуток. Підкреслення соціального моменту є характеристичною особливістю його соціальної теорії розподілення. По власному признанню М. Ів-ча його розходження з марксізмом в цій теорії, далеко не так значне, як здається. „Я вважаю свою теорію розподілення, писав М. Ів-ч⁵⁰⁾, тільки дещо зміненою і очищеною від усіх не-наукових елементів теорію Маркса. Вона не укладається в систему Маркса, але звязок наочний“. Отже корінь соціальної теорії Т.-Б-го в теорії визиску Маркса, що помітив і Е. Келленбергер⁵¹⁾. Не без впливу на нього був також Р. Штамлер⁵²⁾. Як теоретик, що видвинув момент соціальної сили, Т.-Б-ий займає місце в низці таких *Machttheoretiker*, як Штольцман, Опенгаймер та ін. Особливо близькою до теорії Туган-Барановського є теорія розподілення Штольцмана, для якого розмір прибутку є не тільки наслідком впливу натуральних продукційних факторів, але також наслідком укладу соціальних сил⁵³⁾. Привнесенням соціального моменту до політичної економії Т.-Б-ий зближається до таких німецьких економістів як Р. Штамлер, Р. Штольцман, Карль Діль⁵⁴⁾, А. Амон, — які приписують соціально-правній організації відповідний вплив на повстання господарських явищ. Їх об'єднують під спільною назвою соціально-правної школи. Зрозуміло після цього, що теорія Т.-Б-го зустрілася з найрізнішим до неї відношенням від дуже прихильного до гостро ворожого. В російській економічній літературі до

⁵⁰⁾ „Основы“... стор. 377.

⁵¹⁾ *Zeitschrift für Sozialwissenschaft*, Bd. 5. 1914.

⁵²⁾ Його „*Wirtschaft und Recht*“.

⁵³⁾ Його *Die soziale Kategorie in der Volkswirtschaftslehre*, Berl., 1896.

⁵⁴⁾ Його *Zur Kritik der Kapitalzinstheorie Boehm-Bawerk's. Jahrbuch. f. Nationalök. und Statist.*, Bd. 105, 1905. Діль виразно підкреслює значіння соціального моменту в розподіленні, напр., в різниці при однаковій праці зарібної платні організованих і неорганізованих робітників.

неї зайняли те чи інше відношення Струве, Дмитрієв, Солнцев⁵⁵), Кулішер, Железнов, Бухарін⁵⁶), при чому вона знайшла собі на загаль мало прихильників. Майже одночасно соціальну теорію формулював також П. Струве, але опісля зрікся її. На одному прилюдному засіданні в Празі в 1924 р. мені довелося почути твердження проф. Білімовича, що згадана теорія запозичена Т.-Б-ським у П. Струве. Головувавший тоді на засіданні П. Струве промовчав твердження Білімовича, але приблизно через рік на другім засіданні, теж в Празі, в присутності Білімовича сам Струве це прилюдно спростував⁵⁷). Так брудний закид відкинуто. Що торкається-ж права першєства до поставлення теорії в часі, то мені відомо також, що творцем соціальної теорії розподілення уважав себе ще й російський проф. Георгієвський, чого одначе йому не хотять признати інші компетентні економісти.

Наведемо в кількох словах цікавіші з думок критиків. Теперішній Струве саму проблему розподілення вважає неіснуючою, а поняття розподілення — тільки необхідною методологічною фікцією, і між іншим квестіонує наявність і конечність звязку залежності між натуральним зростом продукту розподілення і рівночасним зростом цінностей. Проведений Т.-Б-им розрив між цінністю і ціною Кулішер ставить авторові в заслугу, а Шумпетер і Бем-Баверк в мінус. Для Шумпетера продукція і розподілення — два аспекти єдиного процесу, а зиск капіталістичного господарства є для нього явищем цінности — ціни. Для Бем-Баверка розподілення є найважливішим конкретним приміненням загальних законів цінности і ціни. Проти внесення соціального моменту в політичну економію висловилися Дмитрієв, Шумпетер і Бем-Баверк. З погляду Шумпетера способи соціального і чисто економічного спостереження мусять бути цілковито розділені в самостійні галузі, які можуть обмінюватися лише своїми кінцевими результатами⁵⁸). Бем-Баверк є проти внесення соціально-історичних факторів в розподілення. Вплив сили діє тільки в межах економічних законів, а не ставиться проти них⁵⁹). В щойно зазначених розходженнях поглядів Тугана-Барановського і Бем-Баверка, до речі, бачимо бодай частинне зеперечення того твердження, що Туг.-Бар. був послідовником Бем-Баверка⁶⁰). Нині противники соціальної теорії виступають в двох групах. Одні ставлять для теорії розподілення завдання: показати, як саме боротьба суспільних груп за народньо-господарський зиск знаходить в міновому господарстві свій остаточний вияв в ціні. Другі, розриваючи з ціною, шукають розв'язання проблеми розподілення народнього зиску індуктивно-статистичним шляхом, провадячи статистифікацію політичної економії...

⁵⁵) Його праця: „Заработная плата какъ проблема распредѣленія“ (1911) по змісту стоїть близько до соціальної теорії Т.-Б-го.

⁵⁶) Між іншим його „Eine Oekonomie ohne Wert“, „Neue Zeit“, В. 32, I.

⁵⁷) „До такої теорії — зневажливо кинув Струве — міг додуматися й сам Туган-Барановський“. Як закид Білімовича, так і наведена репліка Струве характеризують етику і відношення до небіжчика його б. колег.

⁵⁸) J. Schumpeter „Das Grundprinzip der Verteilungstheorie, Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpol. В. 42.

⁵⁹) Böhm-Bawerk „Macht oder ökonomisches Gesetz“. Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung, Bd. 23. Ця цікава праця викликана соціальною теорією і скерована проти висновків Туг. — Б-го, Штольцмана та Лексіса.

⁶⁰) Зак, стаття в „Одесских Новостях“ за 23. (10) січня 1919.

В той-же період між двома революціями М. Ів. захоплюється кооперацією, до якої в марксівський період свого життя ставився байдуже, якщо не цілком негативно. В 1908 році його вибирають заступником голови, а в році 1914 головою петроградського відділу Комітету для сільських „судо-сберегательных“ товариств. В своїй практичній кооперативній діяльності він покладав надії на кооперативну самодіяльність і був противником зайвої державної опіки, обстоюючи таке кооперативне законодавство, яке уможлиблювало б вільний розвиток кооперації. В 1909 р. його запрошено редактором найкращого в тодішній Росії місячника: „Вѣстник Кооперации“, в якому, на основі практики широко розроблялися питання з теорії кооперації. На сторінках згаданого журналу з'явилася низка його статей; кооперативним темам присвячені також окремо видані книжки: „К лучшему будущему“ (1912) та „В поисках нового міра“ з року 1913; нарешті, наслідком його теоретичних і практичних заінтересувань кооперацією з'явилася праця, яку компетентна оцінка ставить так високо, що не знаходить рівної їй в цілій світовій літературі про кооперацію⁶¹): говоримо про „Социальные основы кооперации“⁶²), видані в 1916 році.

Як в свій час його „Основы“... зайняли перше місце серед курсів політичної економії, писаних російською мовою, так тепер його нова праця про основи кооперації видвигается, як найліпший теоретичний твір про всі ділянки кооперації, не тільки серед праць на аналогічні теми в російській мові — Ніколаєва, Прокоповича, Тотоміянца — але займає відповідне місце і в західно-європейській літературі — між кращими працями цього роду Ш. Жіда, Кауфмана, Якоба та ін. В згаданім творі він намітив та проклав нові, цілком самостійні шляхи. Для нього кооперація це господарська форма, що наближує людство до суспільного ідеалу, „господарський світ, що з нестримною силою виростає з глибин старого капіталістичного світу“; вона „дає засоби і організує сили для перемоги нового ладу“...; але й там, в ньому має зостатися собою. В реальній кооперації він вбачав клясову природу, поділяючи її на пролетарську, селянську та дрібнобуржуазну; він-же дав і найкращу з існуючих клясифікацію кооператив.

„Соціальні основи кооперації“ М. Т. Б-го це, як досі, найглибша наукова студія над природою кооп. руху. Це не пропагандистична публікація, тільки оперта на фактичних даних з головних країн світа аналіза суспільної і економічної природи кооперації. Сміло можемо сказати, що побіч праць подруг Веббів, це найповажніший досі вклад у світову науку в літературу в цій ділянці. Доказом цього, є також признання, яке твір цей найшов у постаті численних перекладів на чужі мови (польський переклад 1923 р., болгарський 1927 р., чеський 1930 р.) та визнання в крузі наукових робітників. Заінтересування особою М. І-ча зростає чимраз більше. У найповажнішому німецькому науковому кооп. органі, Vierteljahrsschrift für Genossenschaftswesen надруковано якраз цього року (1930) у двох числах велику наукову розвідку д-р Al. Gerschenkorn-а про „Кооперативну теорію Туган-Барановського“, з якої тут приводимо останні речення на доказ, як високо автор оцінює працю М. І-ча:

⁶¹) Проф. Косінський: „Одесский Листок“, 21 (8) січня 1920 р.; див. також К. Пажитников „Современный Мир“. 1916, т. IV, 2, стор. 146 і слід. і S. Gringauz — вище цитов., стор. 131.

⁶²) На жаль обставини світової війни перешкодили своєчасно з'явитися цій праці в європейських мовах; по війні в пол. мові (1923), в чеськ. мові (1930).

„Нечисленні слабі місця книги бліднуть при багатстві плодотворних обсервацій, при множестві влучних зауважень, а передовсім при глибокому розумінні автора для внутрішніх взаємин суспільного життя. Тому праця Т.-Б-ого належить до найглибших творів світової кооперативної літератури.“

Будучи теоретиком-ідеологом кооперації, небіжчик не цурався й дрібної кооперативної праці. В 1914-15 рр., при найближчій його участі, були засновані в с. Пізниках (Лохвиччина) кооп. товариства: а) сільсько-господарське, б) споживче та в) кредитове. А кооперативні зїзди, в яких він приймав участь, на знак пошани і любови, кожний раз вшановували його почесним обранням. Перший загально-російський кооперативний зїзд, що відбувся в 1917 р., вибирає його до президії; той-же зїзд вибирає його до Ради Всеросійських Кооперативних Зїздів („Совѣт Всероссійских Кооперативных Съѣздов“). Повставший в Москві в 1918 році Кооперативний Інститут покликує М. Ів. до складу своєї Наукової Ради. Та М. Ів. відмовляється від праці в останньому, віддаючи всього себе від початку революції на службу Україні. Стаття „О кооперативном идеалѣ“*) була, здається, останньою, останнім словом загально-російського періоду його життя.

По вибухові світової війни в році 1914 емісія паперових грошей у воюювалих держав де-далі набірала все більш небезпечного характеру і увага М. Ів. звертається до проблеми грошей. В році 1916 він закінчує і в році 1917 випускає друком працю: „Бумажные деньги и металл“, що в 1919 р. вже вийшла в Одесі другим виданням. „Не треба бути пророком — казав в передмові до цієї праці Т.-Б., — аби з повною певністю предрікти, що протягом блищих літ економічна література всього світа переповниться працями, присвяченими грошовому обігу“... Справді, нині вже бачимо появу численних праць на цю тему визначніших економістів Європи і Америки; до них належить і остання велика наукова робота небіжчика. В ній, почавши з розгляду конкуруючих між собою теорій цінності грошей — товарової і кількотної, — він дає потім свою власну, кон'юктурну теорію. А далі, розрізняючи три фази в історичнім розвитку паперових грошей, застановляється на прикладах лажу (в двох формах) і дісажію, девальвації і зверхевалюації, — останній термін вводиться ним самим, — та дає свою теорію конкретної будови нормального лажу. Як і в інших своїх працях, він також тут має можливість розходитися з пануючими поглядами, вносити в них свої корективи. „Не вірно, — каже він, — буцім то лаж виявляє собою відношення цінності паперової валюти до металевої монети, на яку ця валюта означена. Лаж є ціна чужоземної валюти в паперовій валюті даної країни“. І далі: „треба визнати без всяких обмежень, що за нормальних умовин паперово-грошового обігу лаж є ніщо інше, як своєманітне явище векселевого курсу і що лаж по-за векселевим курсом не існує“... Пануюче в економічній літературі протиставлення двох основних факторів лажу — кількості грошей і розрахункового білянсу — він вважає глибоко невірним; в дійсності кількість грошей означає собою розрахунковий білянс, а цей останній означає лаж. Признаючи паперові гроші вищим типом, одначе для наших часів він вважає потрібним і металевий запас. „Людство ще не доросло, — каже він на

*) В ч. 1. „Вѣстника Кооп. Союзовъ“ за 1913 рік.

кінці — до паперових грошей в чистім вигляді, без металевого фундаменту, бо тільки за наочности великого металевого запасу в центральних фінансових установах країни, паперові гроші викликають до себе довіря“ (стор. 131). В цілому цей його чисто теоретично-економічний твір⁶³⁾ займає почесне місце в низці видатніших праць найвизначніших авторів, писавших по війні про досі нерозв'язані проблеми світового грошового обігу.

В ідеологічнім відношенні можна уважати, що в часі світової війни закінчився той ідейний перелом в Т.-Б-кім, який повільно відбувся, починаючи приблизно від першої революції 1905 р. „В основу свого соціально-ідеологічного світогляду він вже виразно кладе тепер моральні принципи філософії. Ці принципи панують у нього навіть над основами чистої соціально-економічної теорії. В ряді принципів методологічних питань він стає на базу новокантіанської філософії-школи Віндельбанда-Рікєрта і, завдяки цьому, наближується до колись ним палко поборюваної російської суб'єктивної школи в соціології, особливо що до признання людської особи верховною соціально-етичною цінністю й визнання необхідности певного телеологізму в соціальних науках. Таким чином від другої половини 900 рр. ми бачимо М. Ів-ча все також завзято шукаючим, повним інтелектуального підйому і захоплення. Але шлях його вже не той, по якому він йшов в 90-х роках. Він залишив філософічні позиції матеріалізму і через ревізіонізм все більше схиляється до ідеалістичної системи світогляду, продовжуючи бути соціалістом“.⁶⁴⁾ Юнацьку віру в соціалістичний ідеал він переніс через все життя і лишень в міру поглиблення студій суспільно-економічних питань М. Ів. відірвався від загально-марксівської і, не пристаючи до народницької течії, пішов власним шляхом.

М. І-вич не раз висловлював гадку, що стара царська Росія фатально простує до соціальної революції. Затягання світової війни і нещасливий її перебіг для б. Росії не залишали в ньому сумнівів, що справа скінчиться революційною хуртовиною. В очікуванні її, відгукуючись на захоплення соціалізмом народніх мас здебільшого без ясної свідомости, що той соціалізм з себе уявляє, він пише і випускає в р. 1917 нову працю на актуальну тему: „Соціалізмъ, какъ положительное учение“. Між визначними політико-економістами можна зустрінути погляд, що соціалізм, як система вимог, не є наукою. Зі самої назви щойно згаданого твору видно, що Т.-Барановський тримався іншої думки...⁶⁵⁾ Надаючи ідеалові значіння басюлята, найвищої цінности, він видвигає, як ідеал і кінцеву ціль суспільного поступу, не соціальну рівність, але соціальну свободу суспільства зложеного з цілковито вільних людських одиниць, зближуючись т. ч. з анархістичною наукою.⁶⁶⁾ Зрозуміло є, коли він змінює своє відношення й до анархізму. В книжці про „Современный социализм“... (1906 р.) він характеризував анархізм, як безгрунтовний і фантастичний ідеал; тепер (в 1917 р.) найбільш відповідаючим соціаль-

⁶³⁾ Друге видання цього твору і пізніші не знайшли повного відгуку в його „Основах...“

⁶⁴⁾ Н. Д. Кондратьев. Мих. Иван. Туганъ-Барановскій. 1923, стор 47—48.

⁶⁵⁾ Так само й М. П. Драгоманів.

⁶⁶⁾ Та зближуючись до ідеалів Драгоманова в його „Переднім слові“ до „Громади“ 1878 р. і в програмі „Громади“ 1880 р.

ному ідеалові він визнав анархічний комунізм.⁶⁷⁾ Одначе його розуміння соціального ідеалу не виключає, що сподіваний соціалістичний лад перейде колись в лад інший, якостево відмінний; соціальний ідеал Туг.-Б-го є історичною категорією, підлягаючи законові невпинного розвитку. В окремім розділі він розглядає основні політико-економічні категорії соціалістичної системи. Зупинимось тут лише на його погляді що до грошей. В повоєнній європейській, особливо в німецькій та радянській економічній соціал. і несоціалістичній літературі наново вирінає питання про те, можливо чи не можливо обійтись без грошей, питання про прямий і посередній обмін в сучаснім раціональнім господарстві. В Німеччині ця проблема обговорюється в творах Отто Нейрата⁶⁸⁾ та його прихильників.⁶⁹⁾ Нейрат, усуваючи гроші, питому вагу переносить на статистичні обчислення в натураліях, залишаючи одначе неясність що-до загального знаменника обчислень. Макс Вебер⁷⁰⁾ і Л. Мізес⁷¹⁾ довели, що за сучасних відносин без грошей, як „генерального знаменника“, не можна обійтись. Що-ж до соціалізму, то Макс Вебер і особливо О. Ляйхтер⁷²⁾ вияснюють, що проблема раціонального соціалізму полягає в тім, щоб показати, як він зробить непотрібним риночне обчислення цін і чим це обчислення може заступити. Само собою розуміється, що проблема натурального господарського обчислення виступала головню в літературі і практиці комуністичного будівництва СССР. Тут на цю тему в добу воєнного комунізму, особливо в рр. 1919—1921 і гол. чином в місячниках, писало понад двадцять авторів. З них досить назвати Бухаріна, М. Сміта, С. Клепікова, Чаянова, Струмліна, Каценеленбаума, Соколова, Юровського.⁷³⁾

Якоїж думки з приводу цього питання був Т.-Б-кий ще в 1917 р.? Після нього соціалістичне господарство буде розподіляти продукти за допомогою грошей в розумінні лише умовного знаку, необхідного для розрахунків, одиниці виміру цін, що не міститиме в собі жадної цінності, лише служитиме для визначення співвідношення цін різних продуктів. Грошева одиниця при соціалізмі не буде одиницею цінності, як то є в капіталістичнім ладі, лише одиницею виміру цін, подібно до того, як степені Реомюра не є одиницею теплоти, тільки одиницею виміру температури. Далі обговорюються у нього функції соціалістичних грошей і їх форми. Вкінці спинемось ще на однім погляді Т.-Б-го. Про нього слід згадати, зважаючи на те, що угорська, німецька і радянська революції розбивалися о опір селянства. „На час повстання соціалістичного ладу сільське господарство буде здебільшого в руках дрібних господарів, селян“. У всіх країнах вони виявляють велику привязаність до своїх звиклих форм господарювання, складаючи дуже численну клясу населення, а в багатьох країнах і більшості людности. Немає що й думати про будь-яке насильство над селянською клясою: де сільське

⁶⁷⁾ По Драгоманову — анархічний соціалізм.

⁶⁸⁾ „Durch die Kriegswirtschaft zur Naturalwirtschaft“, Münch. 1919, „Wirtschaftsplan und Naturalrechnung“. Berlin, 1925 і інш.

⁶⁹⁾ K. Polányi „Sozialistische Rechnungslegung“, Archiv f. Sozialw. und Sozialp., Bd. 49.

⁷⁰⁾ „Grundriss der Sozialökonomik“, III. S. 54 ff.

⁷¹⁾ „Die Gemeinwirtschaft“, Jena 1922; Die Wirtschaftsrechnung im Sozialistischen Gemeinwesen, im Archiv für Sozialw. und Sozialp., Bd. 1920.

⁷²⁾ „Die Wirtschaftsrechnung in der Sozialistischen Gesellschaft“. Wien, 1923.

⁷³⁾ Проф. Л. Юровскій. „Денежная политика советской власти (1917—27)“, 1928, Москва, розд. II. дає підсумок тої літератури.

господарство перебувало перед здійсненням соціалізму в руках селян, там воно залишиться в тих-же руках і після здійснення соціалістичного ладу. Перехід до більше бажаних форм сільського господарства для нього можливий тільки через трудову кооперацію. Такі основні думки цієї єдиної в своїм роді наукової праці про соціалізм. Соціалістичний світогляд М. І-вича дає підставу проф. Швіттау в посмертній оцінці трактувати його, як представника критичного соціалізму, який „скупчував всю свою увагу на тих сторонах соціалістичних наук, котрими ці останні сягають в область вічних етичних цінностей, область без кінця, далекого і недосяжного соціального ідеалу“. „Т.-Барановський — каже доц. Серафим — прототип новіших російських етичних соціалістів“.⁷⁴⁾

Як зауважено вище, останнє переглянуте і виправлене видання „Основы политической экономии“, вийшло за життя автора в 1917 р. В ньому знаходимо зроблений самим Т.-Б-ським стислий підсумок його теоретично-економічних поглядів. В передмові до цього видання він заявляє, що його погляди „не завжди годяться з загально-принятими“. Тож спробуємо зазначити де-які характерніші прикмети курсу політичної економії Т.-Барановського.

Ріжні курси політичної економії поділяються залежно від цілей, які їм ставлять автори, на: а) навчальні підручники, типом яких може бути „Grundriss“ Філіпповича, б) на такі, що призначаються для фахового вченого світу, як напр. Шумпетера „Wesen und Hauptinhalt der theoretischen Oekonomie“ і зрештою в) що переслідують обидві ці цілі, як напр. курс Касселя „Theoretische Sozialökonomie“. До останнього роду праць належить і курс Туган-Барановського.

Система курсу М. Ів. Туган-Барановського складається з пяти відділів: 1) загальна наука про народне господарство, 2) продукція, 3) обмін, 4) розподілення і 5) капіталістичне господарство в цілому. Від часу французького класика Сея курси політичної економії ділилися звичайно на відділи, присвячені продукції, обміну, розподіленню і споживанню. Туган-Барановський, як бачимо, не зовсім пішов за тим поділом і з окрема виключив відділ споживання, вважаючи, що процес споживання не є господарською діяльністю.

Кожний з пяти відділів є в тім чи іншій відношенні оригінальний, в кожний з них автор вніс щось своє власне.

В першій, вступній відділі політична економія трактується ним засадничо, як наука про причиново-функціональні залежності в мінливій капіталістичній господарстві; з цим господарством вона розвинулася і, на його думку, разом з ним мусить зійти зі сцени. Поняття, зв'язані лише з цим господарством і які є перехідними так само, як і капіталістичний лад, він вважає історичними, інші — льогічними. Народне господарство постійно перебуває в процесі історичного розвитку, але не існує обов'язкових для всіх народів законів історичного розвитку. Пізнання господарських явищ взагалі йде тими-ж методами, що й в інших науках. Однак своєманітність суспільних наук, до яких належить і політична економія, полягає в деяких особливостях. Напр., політична економія при описові явищ має діло з ріжними і навіть діаметрально-протилежними практичними інтересами. І щоб не повстало стільки політичних економій, скільки є практичних інтересів

⁷⁴⁾ Н. J. Seraphim. Neuere russische Wert- und Kapitalzinstheorien, Berl., 1925. s. 75.

суспільних груп і клас. Т.-Барановський рекомендує робити опис зі становища практичного інтересу людини взагалі, людини, яко верховної цінності, незалежно від того, до якої класи вона належить. Тут виявився його неокантіанізм. При з'ясуванні явищ він вимагає від економіста залишення на боці своїх суспільних симпатії та антипатії, щоб не фальшувати науки. Політична економія є для нього наукою не про поодинокі, а про загальне в економічному житті, в дослідженні якого індуктивна і дедуктивна метода являються рівноправними.

Загального і типового дотичать і основні поняття політичної економії. Звертаючись до них, він розрізняє: вартість чи коштовність та цінність — як логічні категорії, і ціну — як категорію історичну. Найбільш оригінальним він був в ділянці перших двох категорій і особливо що до теорії цінності, синтезувавши, як було показано вище, трудове і психологічне її розуміння. У визначенні історичних категорій — товару і капіталу — він наслідує К. Маркса.

Відділ II. — про продукцію — автор свідомо не починає з науки про три основні фактори продукції: землю, працю і капітал, — як це роблять інші економісти в своїх курсах політичної економії. Він не робить цього, виходячи з поняття про людську особу, як самоціль. — Тут знов проглядає неокантіанізм Т.-Барановського. Не робить він цього тому, що при такій класифікації факторів працівник, який є ціллю, дорівнюється до засобів, до знарядь праці, до капіталу і землі. А таке дорівняння логічно приводить (напр. у Сея), до виправдання нетрудових зисків. Категорію „підприємця“, як окремого фактора, яку так видвигнув напр. Шумпетер,⁷⁵⁾ він зовсім обминає. Так само він свідомо не приймає поділу праці на продукційну і непродукційну. Натомість він вважає природнім поділ праці на господарську і негосподарську. При обговоренні вигід продукції більшого індустриального виробництва в порівнанні з меншим, коли з побільшенням машини чи будови в певних межах одиниця позиточного викону виноситься дешевше, — з'ясування цього явища Т.-Барановський підвів під висліди загального геометричного закону співвідношення об'єму і поверхні. Об'єм кулі зростає, як луч до першої степені, а поверхня — як той же луч до другої степені. Звідси у всіх тих випадках, коли позиточний викон якогось тіла стоїть у взаємовідношенні з його об'ємом, а вартість продукції — з його поверхнею, тоді збільшення об'єму повинно, за інших однакових умовин, зменшувати вартість одиниці позиточного викону. Ось чому при більшому виробництві одиниця позиточного ефекту коштує дешевше, ніж при дрібному. Таке пояснення до часу появи праці Т.-Барановського не було відоме в економіці. Однак автор застерігає, що вигоди від збільшення виробництва зростають тільки до певної оптимальної межі, після чого ця тенденція не має місця. Крім того він вказує на те, що й в межах оптимуму велике індустриальне виробництво не все може витіснити дрібні виробництва; а в області сільського господарства навіть противно — дрібні підприємства витісняють великі. — Огляд форм промисловости зроблено на підставі, головним чином, його „Русской фабрики“. Виробництву в області сільського господарства уділено зовсім мало місця; — взагалі Т.-Барановський ніколи економією сільського господарства спеціально не займався.

⁷⁵⁾ „Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung“.

Відділ, який трактує про обмін, обіймає розділи: про ціну, гроші, кредит, торгівлю, шляхи сполучення, крім того про асекурацію, капіталістичне підприємство та його форми і навіть про кооперативне підприємство та його форми. З погляду систематики, наука про підприємство з неменшим правом, очевидно, могла би бути віднесена до відділу про продукцію. В підрозділі про гроші зустрічаємо його відому вже з попереднього конюнктурну теорію грошей. Про кооперацію говориться на підставі його знаменитих „Соціальнихъ основъ кооперації“. Можна-б сказати, що про ціну, маючи на увазі центральне значіння в економіці цього явища, автор говорить коротше, ніж міг би і слід би було говорити.

Четвертий відділ Т.-Барановський присвятив розподілу зиску, який одержується в процесі капіталістичного виробництва. Зиски трудових самостійних підприємців остаються, на думку автора, по за проблемою розподілу. В процесі капіталістичного виробництва, згідно з його природою, беруть участь три класи: капіталісти, землевласники і робітники і відповідно до цього про доходи цих клас: про прибуток, ренту й зарібну платню — йде мова у відділі про розподілення. Для з'ясування природи прибутку і зарібної платні Т.-Барановський видвигає вже наведену вище, власну соціальну теорію розподілу, зриваючи з проблемою цінності й обміну. (Розподіл продукту *in natura* полишає де-які сумніви, чи наслідки були-б тіж самі, коли би той продукт розглядати в цінністнім вияві.) Шож до земельної ренти, то Т.-Барановський продовжив і удосконалив теорію класиків, приймаючи і їхню, нині устарілу формулу закона убуваючої продукційности праці в сільському господарстві. На формулюванні теорії ренти Т.-Барановського не відбилися ні погляди теоретиків граничної пожиточности, ані погляди тих російських економістів, які видвигнули принцип, що трудові селянські господарства не знають земельної ренти.

Останній, пятий відділ, трактує про капіталістичне господарство, як цілість, на підставі головним чином його епохальної, світової слави праці про періодичні промислові кризи. Основніші висновки з неї, про які була мова вище, увійшли до цього відділу.

З вище наведеного бачимо, як багато свого власного вніс Т.-Барановський в політичну економію.

Передмова до останнього видання курсу, датована 1. III. 1917 р. Це були перші дні лютневої, загально-російської революції. Передбачена Т.-Барановським революція — вибухла і в фазі жовтневій (большевицькій) вимогла жертв й від нього самого, найкращого теоретика соціалізму. Їх він зносив зі стоїчним спокоєм.

III.

Остання, найбільша з усіх, які коли і денебудь були, загально-російська революція застає Михайла Івановича в осені 1917 р. на його хуторі „Криниця“ над Сулою в Лохвицькім повіті на Полтавщині. Як сказано вище, по походженню своєму він був сином Слобідської України і в студентські роки числив себе українським патріотом. З висилкою на Полтавщину в українське оточення Лохвиччини, овдовівший в 1900 році, Михайло Іванович вдруге одружився в 1902 році з О. Хв. Русіною, поріднившись таким чином з відомою українофільською роди-

ною. Як губерніяльний земський гласний (радник) від Лохвиччини, він в 1905 р. заініціював справу поставлення пам'ятника Т. Шевченкові. Після першої революції його ідейний перелім в бік ідеалізму був одночасно і переходом на українську платформу. Як згадувалося вище, він взяв на себе редагування економічної частини „Української Енциклопедії“. У відповіді на анкету місячника „Украинская Жизнь“, здається року 1909, в ньому промовив уже українець. „Визнаю за безумовно бажане — пише він — щоби український нарід розвинув свою національну культуру. Такий розвиток став можливий, на мою думку, з того часу, як у Галичині повстав центр української культури. Денаціоналізація українського народу видається мені не бажаною, бо знижує його культурний рівень. Вважаю, що дуже бажано мати українську школу від початкової до вищої. Конче потрібне, в інтересах культурного розвитку українського народу, як найбільше поширення української мови на всі ділянки життя... Не думаю, щоби шляхом державних заборон можна було знищити український рух“... В політичнім сенсі він в той час висловився за „широке самоврядування України з задержанням зв'язку з рештою Росії“. Слушно зауважує з приводу цього академік С. Єфремов, що М. Ів. „подає власне той самий мінімум національних домагань, які ставили тоді й свідомі українці, як перший і неминучий ступінь для розвитку Українського народу, що зокрема постуляти автономії України з федералізацією Росії були в тогочасних платформах більшості українського громадянства“.⁷⁶⁾ Отже остання революція захопила М. Івановича серед рідного народу, який вже перед тим вшановував його численними обраннями: він був обраний не тільки на становище земського гласного (радного), але також місцевим почесним мировим судією, головою відділу місцевого червоного хреста, почесним куратором комерційної школи і т. п. В ході революції Український нарід рішуче заявив своє право на національне самоозначення, аж до відокремлення від Росії. Завжди, як людина чуйна і суцільна, М. Ів., не відстаючи, нога в ногу пішов за потоком українського руху, еволюціонуючи в політичних поглядах від автономії через федерацію аж до „сепаратизму“, як кажуть росіяне, ц. то до самостійності України. Зрозуміло, що серед нас він відразу-ж заняв найвизначніші становища.

В серпні 1917 року правительство Центральної Ради запросило М. Ів. Туган-Барановського на уряд Генерального Секретаря (міністра) фінансів України в кабінеті Винниченка. Тепер, коли стало можливим практично працювати на українським ґрунті, прибувши з Лохвиці до Києва, М. Ів. заявив, що не може не перейти цілком на українську платформу, не може працювати інакше, як українець.⁷⁷⁾ За короткий і при тім бурхливо-неспокійний час його міністерування він не встиг зробити чогось особливого в царині фінансів, але до його голосу Центральна Рада завсідги уважно прислухалася. Його виступи збирали численну публіку, а місця депутатів були переповнені. Уступив він разом з усім кабінетом Винниченка ще до приходу німців і до гетьманського перевороту. Після перевороту і за гетьманської влади його

⁷⁶⁾ С. Єфремов. До ідеалів молодости. Стаття в журналі „Українська Кооперация“. Кн. 2. рік 1919.

⁷⁷⁾ С. Єфремов. До ідеалів молодости.

знова покликано на посаду міністра фінансів України, але він відмовився, залишаючись в опозиційних до гетьманського режиму демократичних українських кругах.⁷⁸⁾

Будучи ще Генеральним Секретарем, він одночасно увійшов в склад правничого факультету щойно повставшого тоді, після столітніх заборон, Українського Університету в Києві та відразу був обраний першим деканом. Новозаснована Українська Академія Наук в Києві вибирає М. Ів. своїм дійсним членом, при чому йому припадає честь організації в ній відділу соціальних наук, якого він і був першим головою. Як організатор відділу, в підборі академіків він виявив „делікатну справедливість та повагу до інакше думаючих, навіть до своїх ворогів і політичних противників. В академіки ним намічалися й особи, не звязані з Україною, якщо вони високо стояли в своїх наукових працях і могли принести користь науці і культурі“.⁷⁹⁾

Новозасноване в 1918 р. українське⁸⁰⁾ товариство економістів обрало його своїм першим головою; третій всеукраїнський кооперативний зїзд в Києві відбувався під його головуванням; його притягнуто також до складу редакції журналу „Українська Кооперація“.

В журналі „Українська Кооперація“ ч. 2. за 1918 рік, в статті: „Продукційні підприємства кооперативів з точки погляду кооперативної теорії“ — він, намітивши пять типів можливих кооперативних підприємств, вважає найбільш бажаним типом цього роду підприємств товариства по перерібці, а останньою ціллю кооперації вважає „знищення всякої експлоатації й боротьби клас“. Цікаво, що в другій статті: „Остання мета кооперації“ (ч. 1. того-ж журналу за рік 1919), рівняючи до державного соціалізму, він вважає кооперацію вищою формою, навіть найвищим типом суспільної організації, який тільки можна собі уявити, бо вона, як організація анархічного типу, гварантує найвищу свободу людині. В 2. ч. журналу „Українська Кооперація“ за 1919 рік, місяць лютий, вміщено обірвану на пів-слові, незакінчену передсмертну статтю небіжчика — „Кооперація в сучасну світову епоху“. — Це лебедина пісня М. Ів. Сконстатувавши, що війна привела, як передбачало багато соціалістів, до соціалістичної революції, він каже, що східно-європейську революцію треба уважати соціалістичною революцією в тому розумінні, що вона викликана соціалістичним рухом народніх мас і має своєю метою утворення соціалістичного ладу. Соціалістичні маси мали досить сили, щоби захопити політичну владу до своїх рук і утворити соціалістичний уряд. Але соціалістич-

⁷⁸⁾ Голова Всеукраїнського Правничого Товариства, нині небіжчик, В. І. Войткевич-Павлович, йдучи одного разу на переговори, закликав і мене на поміч. Коли я сказав М. Ів-чу, що варто йому пійти, щоб впливати оздоровлюючо на задумливу атмосферу гетьманату, він мені з докором відповів: „Самі пішли з уряду, а мене посилає. Професором буду, а міністром бути не хочу“.

⁷⁹⁾ Про це свідчить також б. Академік Української Академії Наук проф. Косінський („Одесский Листок“, 8/21 січня 1920 року) між іншим ще й в таких словах: „Он“, — тоб-то М. Ів., — „знал, что объективное исследование принесет громадную пользу культуре его родного края“... Оце: „его“ цікаве в устах Косінського, б. міністра Гетьманату...

⁸⁰⁾ Цікаво, що S. Gringauz в своїй, вже цитований нами праці про Т.-Барановського, уважаючи його просто „руссієм ученим“, пише, що Т.-Б-ий, був в 1918 р. професором і деканом юридичного факультету на університеті в Києві, не вказуючи, якого; згадує рівнож, що М. Ів. був головою економічного товариства, також не зазначаючи якого! (стор. 13).

ний уряд, це ще не є новий суспільний лад, бо останній має своєю метою соціалістичне господарство (підкреслення М. Ів.). І ось в цьому рішачому відношенні ми досі не бачимо в Росії нічого схожого з соціалізмом... Все-ж світ тепер, — каже він, — значно ближчий до соціалізму, ніж був до світової війни... До статті додано фотографічну знімку з цього останнього його оригіналу, цікаву тим, що вона наочно доводить, що М. Ів. вже перейшов був в письмі на українську мову; це досі мало кому відоме.

Окремо українською мовою М. Ів. Туган-Барановський випускає більшу працю: „Кооперація, соціально-економічна природа (її) та мета“. У виданні-ж „Дніпросоюзу“ виходить в 1919 році українською мовою популярний курс: „Політична економія“. Цей курс не є простим конспектом вище згаданого. Він відрізняється від першого вже іншою системою. В сучаснім господарським ладі спостерігається, — пише М. Ів. у вступі, — боротьба капіталістичного і трудового господарства. Виходячи з цього, він і зміст популярного курсу поділяє на дві частини: в першій частині говориться про капіталістичне, а в другій — про трудове господарство. Мені особисто відомо, — було це в році 1917, — що небіжчик збирався переробляти й основний курс, і хто зна, чи не починаючи навіть від самої системи.

Зрештою остання його наукова праця з'явилася вже після смерті. В „Записках Української Академії Наук“, в I. т. видруковано ніде ще до того часу не опубліковану працю М. І-ча під назвою „Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію“. В цій праці автор констатує взаємовплив наук абстрактних і конкретних і, як на прикладі впливу конкретних наук на абстрактні, зупиняється на впливові ідей політичної економії на природознавство та філософію. Такими ідеями є: Мальтусова теорія населення, розподіл праці, економічний принцип і особливо психологічна теорія цінності.⁸¹⁾

В день вступу українських побідників над гетьманом до Києва в тісній колі вчених і кооперативних діячів М. Ів. робив доклад про організацію українського кооперативного інституту в Києві. Дочекався заснування цього інституту йому не довелося. Як відомо, задум цей зреалізовано вже по смерті ініціатора, — коли то невдовзі повстав таки в Києві Вищий Кооперативний Інститут присвячений імені Туган-Барановського. На жаль, за большевицької влади осіню 1919—20 шкільного року той інститут влило було в „Інститут народного господарства“, при чім присвята імені небіжчика скасована і ніколи пізніше не відновлена.

З публіцистичних праць нам пригадується його стаття: „Федералізм та державний суверенітет“⁸²⁾ з 1917 року, в якій він висловлював гадку, що окремі держави російської федерації, а значить і Україна, є такими-ж носіями суверенітету, як і вся федеративна цілість. Від цього широкого трактування федерації він перейшов разом з усім українським громадянством до визнання принципу самостійності України. Росіяне-централісти досі доводять, що М. Ів. до кінця своїх днів „был чужд ийей сепаратизма и самостійности“, бо, мовляв, нале-

⁸¹⁾ Є відомости, що в Петербурзі на бувшій квартирі небіжчика в його столі лишилися ще якісь його скрипти, але ніхто не знає, що з ними сталося?...

⁸²⁾ Київська „Нова Рада“. 1917, ч. 168.

жав до української партії соціалістів-федералістів.⁸³⁾ Для тих, хто знає, як в загальному процесі еволюції ідеї національного самоозначення українського народу згадана партія знайшлася в суперечности зі своєю назвою, — саме в факті партійної приналежності до соціалістів-федералістів, як є, криється доказ противний тому, який хотіли би бачити централісти росіяне, щоб то доказ самостійницької позиції Михайла Івановича. В другій публіцистично-економічній статті: „Неодкладна справа“,⁸⁴⁾ в літі 1918 року, він добачав величезну для України небезпеку в спільній з Росією валюті, а щоби запобігти тому валютно-фінансовому крахові, до якого безоглядно простував СРСР, він настоював на негайнім розриві звязку між українським карбованцем та російським рублем. Таким чином ми бачимо його вже з українськими самостійниками і в найделікатнішій царині фінансових, зосібна валютних відносин. Окремішність грошевої валюти, як відомо, мусить бути льорічним наслідком політичної самостійности народу. І на необхідність тої окремішности авторитетно вказав М. Ів. — Я-б хотів іще, щоби росіяне, які мають сумнів що до українського патріотизму М. Ів., знали й про той бенкет, який був уряджений за гетьмана опозиційними до федералістично-москвофільської політики останнього, самостійницькими колами з приводу прибуття до Київа групи німецьких професорів, і на якому головував М. Ів.,⁸⁵⁾ знали, як однодушно була задемонстрована тоді самостійницька позиція. Коли-б вони все щойно наведене знали, то й спір про національну приналежність душі небіжчика за останні, на жаль, для нас тільки два роки життя сама собою відпала-б.

За українською працею ми спостерігали цю щиру, безпосередню, пряму, привабливу людину, від якої завжди віяло свіжістю й суцільністю. У М. Ів. не було похмурого скептицизму, він приймав світ таким, яким він є. Він був переповнений вірою в силу і перемогу добра. В безхмарно-спокійній, прозоро-ясній думці і в стилі його писань відбиваються риси його прекрасно-мудрої душі. Далеко сягаючи думкою, він часто не помічав того, що було у нього, так би мовити, під ногами і в повсякденнім житті; інколи він видавався великою дитиною, яку так любили. Від таких людей, як М. Ів., по виразу Овсяніко-Куликовського, — „излучается свет і теплота жізни.“ „Такі люди були завжди в вищій мірі цінними, а особливо в такий час, як наш, коли ми втрачаємо віру в людей, в себе, в майбутнє“...⁸⁶⁾

8/21 січня 1919 року, як делегат Від Самостійної України, підчас подорожі до Франції, на шляху між Київом та Одесою, недалеко від ст. „Затішье“, від припадку грудної жаби, М. Ів. Туган-Барановського не стало. Він помер тільки на 54 році життя. Помер, багачько давши, але від нього ще більше можна було сподіватися, бо по власному при-

⁸³⁾ Н. Д. Кондратьев. Там-же стор. 124.

⁸⁴⁾ „Нова Рада“. 1918, ч. 133.

⁸⁵⁾ Саме на той вечер М. Ів. чекав з Лохвиці до Київа свою родину. Одначе, коли я йому представив ціле значіння банкету, він пожертвував родинною-радістю задля громадської справи. Він прибув і треба було бачити те надзвичайне здивування німецької професури, коли вона серед української інтелігенції зустріла й світової слави ученого, добре знаного в Німеччині.

⁸⁶⁾ Д. Овсяніко-Куликовський. „Современное Слово“. Одеса, 13/26. XII. 1919, ч. 51.

⁸⁷⁾ Н. Д. Кондратьев. Там-же, ст. 20. Наводить ці дані з відповіді М. Ів. на привітання, надісланого йому з нагоди 15-літньої наукової праці кружком політичної економії при Петроградським університеті.

знання, наукова робота давалася йому надзвичайно легко, наукова творчість була для нього найвищою інтелектуальною насолодою, свого рода грою. Ще більше можна було сподіватися від нього для української науки, а через неї й для всесвітньої. „Він пізно прийшов на українську ниву, — писав С. Єфремов, — але віддав їй чесно свої сили, талан і завзяття — все, що мав надбаного за своє попереднє життя“.⁸⁸⁾

В Одесі поховали його.

Створений ним Відділ Соціальних Наук при Українській Академії Наук заснував при собі спеціальний кабінет імені М. І. Туган-Барановського, щоб зібрати матеріали для всебічного освітлення наукової, педагогічної і громадської діяльності небіжчика.

Одначе жадної публікації цей кабінет досі не видав.

Смерть М. Ів. Туган-Барановського припала на добу, коли світова війна порвала культурні звязки в Європі, а Україна була ізольована від зовнішнього світа фронтами і потапала в морі громадянської війни. Зрозуміло, що за таких обставин його смерть не знайшла відгуку в західно-європейському науковому світі. Що-ж до заступників російської економічної науки, то, на жаль, де хто з них привніс в оцінку заслуг небіжчика і своє незадоволення в приводу його цілковитого переходу до українства.

Виховані на імперіялізмові і централізмові старої царської Росії певні російські кола, — а таких була більшість — не в силі просто збачнути українства в М. Ів. Туган-Барановськiм. Так, напр., один росіянин, прихильник і учень М. Ів. з почуттям національної образи переповідав, що весною 1918 року від нього почув: „Развѣ у рускій? Я наполовину украинец, а наполовину татарин“. Другі з російських централістів, називаючи М. Ів. „бряным украинцем“, дорікають небіжчику „неблагодарность к вскормившей его России“, бо він по їх переконанню „со времени Центральной Рады по период Директории внес не мало в искусственное раскапывание розни между родственными племенами единого народа“. Ще інші вважають його „измѣнником русскому дѣлу“, як і нас всіх українців... Не варто було-б і говорити про всі подібного роду архаїчні пережитки відсталої психології, як би вони не відбивалися навіть на оцінці наукових заслуг відійшовшого на той світ визначного економіста. Так в день похорону, пишучи некрольог, один з російських економістів, проф. А. Билимович, відхід небіжчика від російської народности уважав „грустной чертой на челѣ все таки большого русского ученаго“.⁸⁹⁾ Для другого російського економіста, що випустив про М. Ів. окрему книжку в четвертому році по його смерті, український період життя й діяльності небіжчика лишився принаймні „мало понятен“.⁹⁰⁾ І коли українське суспільство не минає кожної нагоди, щоб святочно вшанувати пам'ять М. Ів. Туган-Барановського, влаштовуючи урочисті збори, напр. з приводу п'ятиліття й десятиліття його смерті,⁹¹⁾ — то російські кола вперто мовчать, або навіть є схильні до недоцінення його заслуг, як то, наприклад, виступає у проф. Желез-

⁸⁸⁾ С. Єфремов. „Українська Кооперація“, кн. 2. Київ, 1919.

⁸⁹⁾ Стаття проф. А. Билимовича в щоденнику „Россія“, 24/11 січня 1919 р. Одесса.

⁹⁰⁾ Н. Д. Кондратьев, там-же, стор. 122.

⁹¹⁾ З реферату мого, читаного в п'яту річницю смерті, а потім повтореного в десяту річницю в Українськiм Правничiм Т-ві в Празі, й повстала отся розвідка.

нова.⁹²⁾ Один лише з російських політико-економістів, який одначе до певної міри не чужий і українцям, проф. В. Косінський, знайшов в собі досить об'єктивності, щоб, пишучи вже в день смерті, признати М. Ів. Туган-Барановського „самым крупным русским теоретиком экономистом“.⁹³⁾ В четвертому році по смерті ще й проф. Кондратьев дав високу оцінку заслуг Туган-Барановського. Він каже, що „багацько з його ідей не тільки у нас надовго переживуть небіжчика..., але й на Заході“; він вказує, що Т.-Б. був першим, хто примусив європейську думку серйозно прислухатися до розвитку економічної думки на Сході Європи і „посприяв тому, щоби російську економічну науку поставити в ряд з європейською“, і що Т.-Б. в ділянці економічної теорії мав „світове ім'я“.⁹⁴⁾

Дійсно, досі з усіх східно-європейських економістів в західно-європейську науку найбільше увійшло ім'я М. Ів. Т.-Барановського. В українській економічній літературі це довів проф. В. П. Тимошенко.⁹⁵⁾ Оскільки це є правдиве що до німецької літератури, про це принагідно свідчить проф. Ф. Оппенгаймер, говорячи, що праці Т.-Барановського „in Deutland statk verbreitet und zusagen eingebürgert sind“.⁹⁶⁾ Доц. Серафим називає Т.-Б-го „найвизначнішим представником новішої російської національної економії, що дав цілу школу“.⁹⁷⁾ Зрештою в опублікованій в 1928 р. німецькій праці, спеціально присвяченій М. І. Туган-Барановському, автор її, д-р S. Gringauz дає подібну-ж оцінку, як і проф. Кондратьев, Тимошенко та Оппенгаймер. Вказавши в передмові, що праці Т.-Барановського з царини теоретичної політичної економії „високо оцінені найвизначнішими політико-економістами, як Шмоллер, Зомбарт, Бем-Баверк, Шумпетер і зогатьома іншими, в другім місці своєї праці автор каже, що Т.-Б. належить до небагатьох політико-економістів, „які набули слави за границею їх батьківщини“. А далі він продовжує: „Російська штука, література, точні науки були Західній Європі відомі і ці культурні здобутки запевнили собі місце в загально-людським культурнім розвиткові. Інакше стояла справа в царині теоретичної політичної економії. Тут Т.-Барановський був першим, який звернув серйозну увагу європейської науки на творчість Східньої Європи... Він надав російській політичній економії європейського значіння і запевнив їй місце в загально-людській науковій культурі“.⁹⁸⁾ Як історик капіталізму Сходу Європи, як дослідник господарської кон'юнктури і кріз, як теоретик кооперації і соціалізму, Туган-Барановський назавжди вписав своє наукове ім'я в історію політичної економії і людської думки взагалі.

А на це славне ім'я маємо право ми — Українці. Цією нашою скромною працею про нього ми й маємо ціл між іншим заявити на нього наше право — право української нації.

⁹²⁾ Стаття його в „Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart“. Red. Mayera, Bd. 1. Wien 1927, стор. 151—181.

⁹³⁾ Стаття проф. Косінського в газеті „Одесскій Листок“ з 8/21 січня 1920 р.

⁹⁴⁾ Кондратьев, там-же, ст. 122.

⁹⁵⁾ Його стаття — „М. І. Т.-Барановський і західньо-європейська економічна думка“, в науковім ювілейнім збірникові Українського Університету в Празі на честь президента Масарика. 1925.

⁹⁶⁾ „Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart. Bd. IV. Wien, 1928. ст. 305.

⁹⁷⁾ Вже цитован. праця, 75 і 87.

⁹⁸⁾ Вже цитована праця S. Gringauz'a — М. І. „Tugan-Baranowsky“... стор. 3 та 15.

ГОЛОВНІШІ З ОПУБЛІКОВАНИХ ТВОРІВ академіка професора М. Ів. Туган-Барановського.

1. „Учение о предѣльной полезности хозяйственных благ, как причины их цѣнности“, стаття в місячнику „Юридическій Вѣстник“, 1890, кн. X.
2. „Прудон, его жизнь и дѣятельность“. 1891.
3. „Д. С. Милль, его жизнь и дѣятельность“. 1892.
4. „Періодическіе промышленные кризисы“. 1894; на німецькій мові „Die sozialen Wirkungen der Handelskrisen in England“ в „Archiv für Soziale Gesetzgebung und Statistik, 1898, XII.
5. „Значеніе экономического фактора в исторіи“, стаття в місячнику „Мір Божій“, 1895, кн. XII.
6. „Экономическій фактор и идеи“, стаття там-же, кн. IV., 1896.
7. „Борьба фабрики с кустарем“, стаття в „Новое Слово“, 1897. I.
8. „Вліяніе низких хлѣбныхъ цѣн“, стаття там-же, VI.
9. „Народничество крѣпостного періода“, теж XI.
10. „Историческая роль капитала в развитіи нашей домашней промышленности“, там-же, 1898. VII.
11. „Статистическіе итоги промышленнаго развитія Россіи“, доклад в „Вольно-эконом. Обществѣ“, окр. видання 1898 р.
12. „Русская фабрика в прошлом и настоящем“, 1898 і в німецькій мові — „Geschichte der russischen Fabrik, Berlin, 1900.
13. „Дискусія о фабрикахъ и капитализмѣ“, „Начало“, 1899, I.
14. „Моим критикам“, там-же III. і слід.
15. „Основная ошибка абстрактной теоріи капитализма Маркса“, стаття „Научное Обзорѣніе“, травень, 1899.
16. „Промышленные кризисы“, СПб. 1900.
17. „Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England“ Jena, 1901.
18. „Трудовая цѣнность и прибыль“, „Научное Обзорѣніе“, 1900, кн. III.
19. „Современный промышленный кризис“, „Мір Божій“, 1900, XI.
20. „Der Zusammenbruch der kapitalistischen Gesellschaftsordnung“, Archiv f. S. u. Sozialp., Bd. 19.
21. „Очерки из новѣйшей исторіи политической экономіи и социализма“, друковано в році 1901 в журналі „Мір Божій“, окреме видання в році 1905; в 1919 році вже вийшло в шостім виданні; а розділ про Роберта Оуена був виданий окремо в 1920 р. в Одесі союзом кооператив.
22. „Что такое общественный класс?“, стаття, „Мір Божій“, 1903, XII.
23. „Психическіе факторы общественнаго развитія“, там-же, 1904, VIII.
24. „Крушеніе капиталистического строя, как научная проблема“, стаття в місячн. „Новый Путь“, 1904.
25. „Der Zusammenbruch der kapitalistischen Wirtschaftsordnung im Lichte der nationalökonomischen Theorie“, Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialp., Bd. 19.
26. „Классовая борьба, как главнѣйшее содержаніе исторіи“, „Мір Божій“, 1904, IX. Останні п'ять статей увійшли потім в його книжку:

27. „Теоретическія основы марксизма“, 1905; теж в німецькій мові — „Theoretische Grundlagen des Marxismus“, Leipzig, 1905.
28. „Земельная реформа“, вид. місячника „Мір Божій“, 1905.
29. „Соціалистическое учение об эксплоатаціи“, там-же, 1906, III.
30. „Осуществление социалистического общественного строя“, там же, 1906, V.; обидві попередні статті увійшли в книгу:
31. „Современный социализм в своем историческом развитии“, 1906; „Der moderne Sozialismus in seiner historischen Entwicklung“, Dresden 1908, „Moderní socialism ve svém historickém vvoji“, Praha, 1927; в україн. мові, Київ.
32. „Лекції по политической экономіи“, 1907.
33. Передмова до видання перекладу книги К. Форлендера — „Етический социализм“, 1909.
34. Теж до книги Бем-Баверка — „Капитал и прибыль“, 1909 р.
35. „Основы политической экономіи“, I. вид. 1909; за життя автора вийшло в 1917 р. четверте перероблене видання; з нього чеське видання: „Základy politické ekonomie“, Praha, 1927 р. з передмовою Масарика.
36. „Три великія економіческія проблеми“, стаття.
37. „Русская интеллигенція и социализм“, стаття в збірнику „Интеллигенція Россіи“, СПб. 1910.
38. „Кант и Маркс“, стаття; теж в німецькій мові — „Kant und Marx“ в Archiv für Socialw. und Sozialp., B. 33.
39. „К лучшему будущему“, книжка, гол. чин. з попередніх трьох статей, 1912.
40. „Положение нашей индустрии в послѣдніе 10 лѣт и виды на будущее“, стаття в місячнику „Соврем. Мір“, 1910, XII.
41. „Soziale Theorie der Verteilung“, в „Annalen für Sozialp. und Gesetzgeb.“, 3 Bd. (1913), H. 5—6; окремим виданням в німецькій мові 1913, в російській — 1914.
42. „Les crises industrielles en Angleterre“, Paris, 1913*).
43. „Народное хозяйство Россіи“, в щорічнику щоденника „Рѣчь“, 1914.
44. „Соціально-политическое направлєніє в политическ, экономіи“, в місячн. „Вѣстник знанія“, 1913, № 2.
45. „В поисках новаго міра“, 1913.
46. „Соціальныя основы кооперации“, 1916; в польській мові — „Spółeczne zasady kooperacji“, переклав Hempel, Warszawa, 1923, видання Związku Polskich Stowarzyszeń Spożywców, str. XIV + I + 439 in 8°. — в чеській мові, — „Socialní Základy Družstevnictví. Praha, 1930.
47. „Развитіє производительных сил Россіи“, щоріч. „Рѣчи“, 1916.
48. „Коммунистическіе общины новаго времени“, стаття; теж „Das kommunistische Gemeinwesen der Neuzeit“, Gotha, 1921.
49. „Бумажныя деньги и металл“, 1917; друге, доповнене видання року 1919, Одеса, 132 стор.

*) Це єдина з усіх праць Т.-Барановського, що вийшла і на французькій мові — так мене інформує окремим листом проф. Жан Лескюр. Чи є якісь публікації Т.-Б-го в англійській мові, мені не вдалося одержати відомостей з Лондону. В італійській мові жадної праці Т.-Барановського не явилось: в національний бібліотеці Рима в 1929 р. було тільки: „Geschichte der russischen Fabrik“ 1900, та „Les crises industrielles en Angleterre, 1913.

50. „Соціалізм, как положительное учение“, 1917; вийшла і в українській мові.

51. „О кооперативном идеале“, в „Вѣстник Кооперативных Союзов“, № I. за 1918 р., окремо також і в укр. мові, 1918 р.

52. „Русская земельная реформа и кооперация“, там-же, за той-же рік (увійшла потім в „Соціальныя основы кооперації“, яко окремий розділ).

53. Społeczno-ekonomiczna zasada kooperacji, przełożyli z II wydania J. Hempel i M. Orsetti, Warsz., 1918, вид. Zw. Stowarzyszeń Spożywców, Стор. V + 107 in 22, 15.

54. „Продукційні підприємства кооперативів з точки погляду кооперативної теорії“, стаття в місячнику „Українська Кооперація“ за рік 1918, ч. 2.

55. „Остання мета кооперації“, стаття в ч. 1. того-ж місячн., 1919.

56. „Кооперація в сучасну світову епоху“, там-же ч. 2, рік 1919.

57. „Кооперація, соціально-економічна природа (її) та мета“, ме видання „Дніпросоюз“, Київ, 1919.

58. Stowarzyszenia wytwórców i stowarzyszenia pracy; przekład z przedmową M. Orsetti . . ., Warszawa-Lublin, 1919; wyd. Warszaw. Zw. Stowarzyszeń Spożywców: стор. 2 + VI + 68 + 1, in 8° **).

59. „Політична економія“, популярний курс, видання „Дніпросоюза“ за рік 1919; (теж на російській мові, Київ, 1919); нове видання в Празі в 1927 р.

60. „Федералізм та державний суверенітет“, стаття в щоденнику „Нова Рада“ за рік 1917, ч. 168.

61. „Невідкладна справа“, стаття, там-же, за рік 1918. № 133.

62. „Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію“ в „Записках Української Академії Наук“, т. I.

**) Таким чином, в польській мові до 1929 р. зявилося разом три праці Туган-Барановського.

Список друкованих праць О. К. Мицюка.

А. СЕРІЯ ПОПУЛЯРНО-НАУКОВА:

1. Про піски Полтавщини та їх задобрювання, Полтава, 1908.
2. Про переселення на Амур та Усурійський край, Київ, 1909.
3. Про переселення в Західний Сібір, Київ, 1909.
4. Про переселення в Степовий Киргизький край, Київ, 1909.
5. Про преселення на Далекий Схід, Київ, 1913.
6. Переселення та українство, Хар., 1912.
7. Веремійовська Буча (револ. вибух 1905 р.), Львів, 1913.
8. М. Ю. Шаповал, як поет, Київ, 1917.
9. Про автономію України в федеративній Росії, Лубні, 1917.
10. Община та земельна реформа, Лубні, 1917.
11. Як боролося українське селянство за землю, Львів, 1921.
12. Земельні реформи на Україні, Львів, 1921.
13. Індівідуалізм та колективізм укр. хліборобів, Львів, 1921.
14. Всенародне право на землю та промислова майбутність України, Львів, 1921.
15. Комуністична Україна, Львів, 1921.
16. Кооперативно-громадські казуси та курйози, Львів, 1921.

Б. СЕРІЯ НАУКОВА.

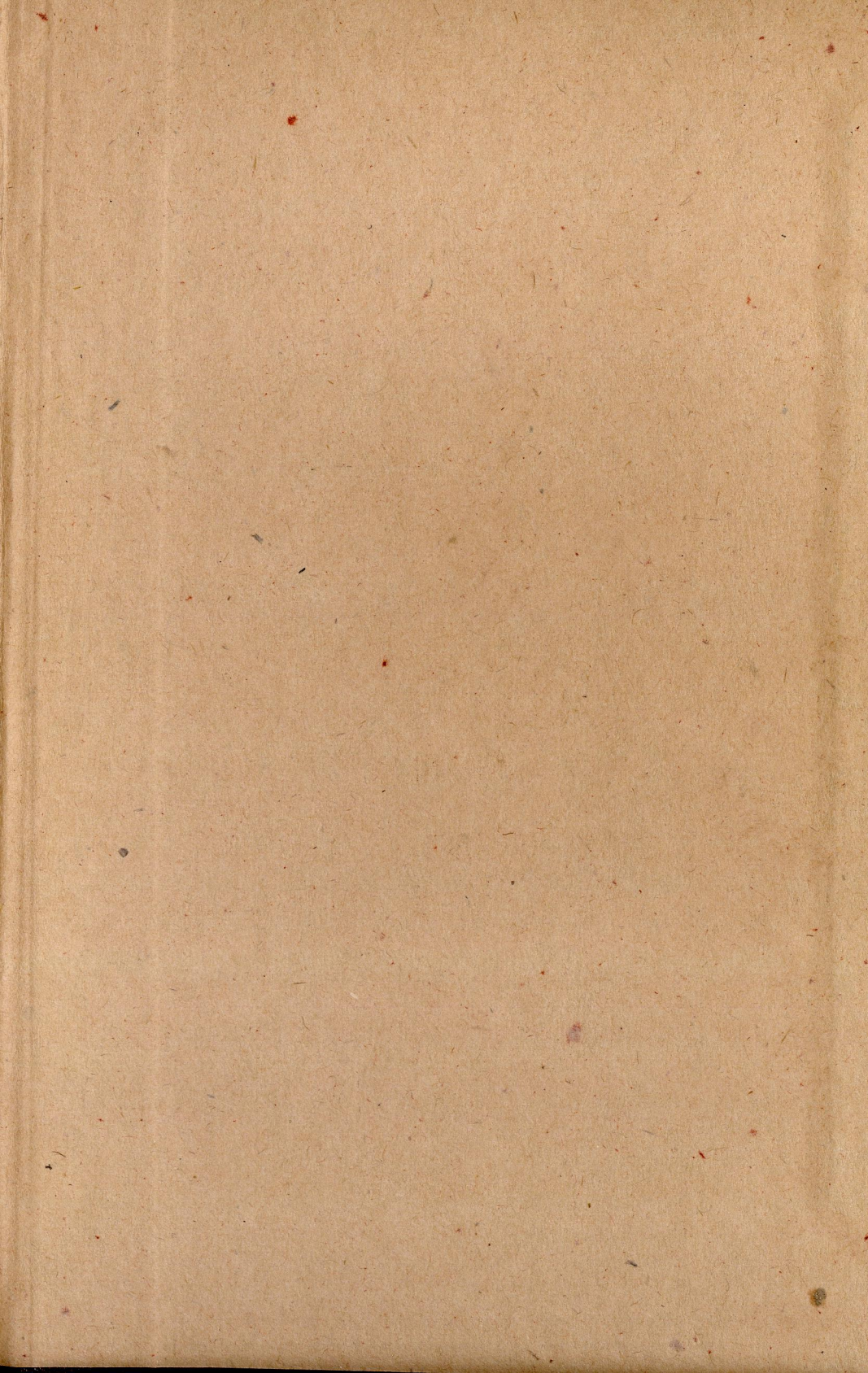
17. Ліквідаційні і надільні норми, у збірн. „Вільна Спілка“, Львів, 1921.
18. Історія політичної економії, т. I, літогр., Подебради, 1922; друге видання 1926.
19. Пер Прудон, в ювіл. збірн. на честь проф. Дністрянського, Прага, 1923.
20. Історія політичної економії, т. II, літогр., Подебради, 1923.
21. До дефініції вміняемости, в збірн. Укр. Унів. в Празі, 1924.
22. Аграрна політика, т. I, літогр., Подебради, 1925.
23. Аграрна політика, т. II, літогр. Подебради, 1925.
24. Форми і значіння селянських рухів, в Записках Укр. Госп. Академії в Подебрадах, т. I.
25. Націоналізм в аграрній політиці, Л. Н. Вістн., кн. XI, 1927.
26. Винародовлення селянства на еміграції, тамже, кн. X. і XI., 1928.
27. Недуга сільської Франції, тамже, кн. VI. і VII., 1929.

- 111 (1986)
- Р 3970
28. Усучільнення земельної власности, Записки Укр. Госп. Акад., в Подебрадах, т. II., 1929.
 29. Низка статей в „Кооперативній Республіці“ за 1928 і 1929 р. р., по економ. політиці большевизма, що видані окремою книжкою:
 30. Селянство й економіка большевизму, Львів, 1930.
 31. Аграрна політика після світової війни, в машинковім друкуві, Подебради, 1928.
 32. Фашизм, в „Розбудові Нації“, 1929 р.; окреме видання, Прага, 1929.
 33. Евразійство, тамже, 1930 р.; окреме видання, Прага, 1930.
 34. Феодально-кріпацькі пережитки в XX. в., вип. III., т. IV.; Студії з поля сусп. наук і статистики, Льв., вид. Наук. Т-ва ім. Шевченка.
 35. Проф. Р. М. Лашенко, Літ. Наук. Вістн., кн. XII. за 1929 р.
 36. „Zahraníční obchod a zemědělství v S. S. S. R.“ у „Věstniku Českosl. Akademie Zemědělské“ Nr. 9, 1929.
 37. „Uver a zahraniční kapitál v Sovětském svazu“, там таки Nr. 2, 1930.
 38. „Doprava a zemědělství v Sovětském svazu“, там таки, Nr. 6-7 за 1930.
 39. Наукова діяльність політико-економіста М. І. Туган-Барановського, Львів, 1930. (З бібліографією).

ПРИЙНЯТІ ДО ДРУКУ:

40. Аграрна справа на Наддніпрянській Україні в рр. 1917—1918, Науковим Т-вом ім. Шевченка.
 41. Статистик-соціолог Ф. А. Щербина — Соціяльним відділом Укр. Академії Наук.
- ==

3970_y ופי